

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**ВІТЧИЗНЯНА
ІСТОРІЯ**

ВИПУСК 4

1978

**АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ**

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

**Республіканський
міжвідомчий збірник**

ЗАСНОВАНИЙ В 1975 р.

Випуск 4

У збірнику на основі архівних матеріалів та інших джерел висвітлюються питання економічного і суспільно-політичного розвитку Української РСР в 1946—1958 рр. Показується підвищення загальноосвітнього рівня трудящих, поліпшення матеріально-побутових умов їх життя. Розкриваються взаємозв'язки та дружба народів СРСР у процесі відбудови народного господарства, дальшого розвитку промисловості і сільського господарства.

Розрахований на науковців, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

Головна редакційна колегія

А. Г. Шевелев (головний редактор), *Ю. А. Курносів*, *Ф. Є. Лось*, *І. М. Мельникова*, *І. С. Слабев*, *П. С. Сохань* (заступник головного редактора),
М. І. Супруненко, *А. М. Шлепаков*

Редакційна колегія випуску

А. В. Лихолат (відповідальний редактор),
І. М. Маковійчук, *П. П. Панченко*, *А. В. Санцевич*,
Р. А. Худяк (відповідальний секретар)

Рецензенти *Ф. Є. Лось*, *В. П. Сидоренко*

Редакція історичної та археологічної літератури

Є. П. ТАЛАН
УЧАСТЬ НАРОДНИХ МАС
У ДІЯЛЬНОСТІ РАД ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ
(На матеріалах Української РСР.
1946—1958 рр.)

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді на XXV з'їзді партії зазначав, що «важливим напрямом усієї нашої роботи по комуністичному будівництву є всебічний розвиток політичної системи радянського суспільства. Йдеться про вдосконалення соціалістичної державності, про дальший розвиток соціалістичної демократії, про зміцнення правової основи державного і громадського життя, про активізацію діяльності громадських організацій»¹.

Розширення і удосконалення демократичних принципів у діяльності Радянської держави, політичну основу якої становлять Ради депутатів трудящих*, залучення до роботи Рад широких кіл робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції відіграли важливу роль в успішній мобілізації мас на вирішення економічних, політичних і соціально-культурних завдань соціалістичного суспільства в нашій країні. Саме Ради, як вчив В. І. Ленін, забезпечують найширше залучення трудящих «до постійної і неодмінної, притому вирішальної участі в демократичному управлінні державою»².

Всесвітньо-історична перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні посилила його вплив на міжнародній арені, на створення і розвиток країн соціалістичної співдружності. З війни СРСР вийшов ще більш загартованим політично, зміцніла морально-політична єдність партії і народу. Але у важкій, довготривалій війні проти німецько-фашистських загарбників радянський народ зазнав великих людських і матеріальних втрат, особливо в районах, що були тимчасово окуповані ворогом.

Населення Української РСР з січня 1940 р. до січня 1945 р. зменшилось з 41,3 млн. чоловік до 27,4 млн. чоловік³. У руїни була перетворена велика кількість промислових підприємств та споруд виробничо-промислового призначення, пограбовані колгоспи, радгоспи та МТС. Великої шкоди завдано залізничному транспорту, науковим, культурно-освітнім та медичним закладам, школам. На території республіки німецько-фашистські окупанти зруйнували або спалили 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл.

Одним з вирішальних факторів успішного подолання труднощів післявоєнної відбудови народного господарства було залучення народних мас до цієї роботи через всі ланки політичної системи радянського суспільства, зокрема через Ради депутатів трудящих, які є найширшими представницькими органами державної влади. У ході визволення окупованих територій від німецько-фашистських загарбників трудящі Укра-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 90.

* Відповідно до нової Конституції СРСР — Ради народних депутатів.

² Ленін В. І. I конгрес Комуністичного інтернаціоналу. — Повне зібр. творів. Пер. з 5-го рос. вид., т. 37, с. 477.

³ Народне господарство Української РСР в 1970 році. Стат. щоріч. К., 1971, с. 7.

їнської РСР під керівництвом Комуністичної партії з величезним ентузіазмом відновлювали органи Радянської влади. Після ухвалення рішення з'їзду Народних комітетів про возз'єднання Закарпатської України з УРСР, яке було остаточно здійснено в червні 1945 р. згідно з договором між Радянським Союзом і Чехословаччиною, були створені Ради і в Закарпатській області. На кінець 1945 р. у республіці діяли крім Верховної, 25 обласних, 13 окружних, 258 міських, 743 районних сільських, 451 селищна і 15 978 сільських Рад депутатів трудящих.

Велике значення для піднесення рівня організаторської і виховної діяльності органів державної влади, успішної мобілізації народних мас на вирішення економічних і соціально-культурних завдань післявоєнного часу мало відновлення передбаченої Конституцією регулярності виборів до Рад депутатів трудящих. По всій країні розгорнулася підготовка до виборів Верховної Ради СРСР. Грудневий (1945 р.) Пленум ЦК КП(б)У розглянув питання про політичну і агітаційно-виховну роботу серед населення у зв'язку з підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР. На честь виборів в УРСР, як і в усій країні, широко розгорнулося соціалістичне змагання трудящих підприємств, будов, колгоспів, радгоспів. Сотні тисяч активістів було залучено до складання списків виборців, до роботи у виборчих комісіях. Агітаторами і пропагандистами під час виборів до Верховної Ради СРСР в 1946 р. на Україні працювало понад 500 тис. чоловік⁴. На виборчих дільницях організовувалися зустрічі з кандидатами в депутати, читалися для населення лекції, широко провадилася культурно-масова робота.

ЦК ВКП(б) напередодні виборів опублікував Звернення до народу, в якому проаналізовано події з часу попередніх виборів до Верховної Ради СРСР і накреслено нові великі завдання⁵. У відповідь на Звернення повсюдно відбулися мітинги і збори, на яких трудящі одностайно висловлювали схвалення та підтримку внутрішньої і зовнішньої політики Комуністичної партії. Виробничі колективи зустріли вибори новими трудовими звершеннями, з честю виконали соціалістичні зобов'язання.

У виборах до Верховної Ради СРСР, що відбулися 10 лютого 1946 р., взяли участь 99,7% виборців, з них за кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 99,18%. Це було яскравим виявом морально-політичної єдності радянського народу, одностайної підтримки ним політики Комуністичної партії. Склад найвищого органу державної влади СРСР поповнився кращими людьми з робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. Серед них були і представники Радянської України — прославлений передовик промислового виробництва І. Г. Коробов, один із зачинателів колгоспного руху Ф. І. Дубковецький, відомі вчені О. О. Богомолець і Є. О. Патон, поет М. Т. Рильський, визначний державний діяч Д. З. Мануїльський та ін.

На I сесії Верховна Рада СРСР другого скликання у березні 1946 р. прийняла закони «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.», «Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР в Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік у Ради Міністрів союзних та автономних республік». На сесії було обрано Президію Верховної Ради СРСР, постійні комісії, затверджено склад Ради Міністрів СРСР, обрано Верховний суд СРСР, призначено прокурора СРСР. На основі рішень сесії, що знайшли одностайну підтримку всіх верств населення, Ради депутатів трудящих країни розгорнули роботу по мобілізації мас на здійснення післявоєнної відбудови народного господарства.

На цьому шляху державним органам Української РСР, як і інших братніх республік, доводилось долати значні труднощі. Головні з них

⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 962, арк. 10.

⁵ «Правда», 1946, 2 февр.

полягали в тому, що багато радянських працівників, депутатів та активістів Рад загинули у боротьбі з фашизмом. Для підготовки і проведення нових виборів потрібний був час. Переборюючи труднощі, Ради в своєму неповному складі докладали всіх зусиль щодо зміцнення зв'язків з масами, вирішення з їх участю найголовніших завдань. Верховна Рада УРСР першого скликання на VIII сесії у серпні 1946 р. прийняла закон «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946—1950 рр.», затвердила державний бюджет республіки на 1946 р. та звіт про виконання державного бюджету за 1945 р. Було затверджено Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1946 р. «Про перетворення Ради Народних Комісарів Української РСР в Раду Міністрів Української РСР і народних комісаріатів Української РСР в міністерства Української РСР»⁶. Перебудова найвищих органів державного управління, зміцнення їх організаційної структури, вдосконалення форм діяльності державного апарату сприяли успішному вирішенню завдань післявоєнної відбудови і розвитку народного господарства.

У неповному складі розгортали діяльність місцеві Ради депутатів трудящих, в яких 1946 р. налічувалося лише більше третини депутатів, обраних до війни. Ворошиловградська міська Рада депутатів, незважаючи на те, що значна частина її депутатів не повернулася з війни, успішно розгортала свою діяльність, активно залучаючи трудящих міста до відбудови народного господарства. При міськвиконкомі було створено вісім постійних комісій — по промисловості, торгівлі, охороні здоров'я, шкільну, житлово-комунальну, оборонну, бюджетно-фінансову та культурно-освітню. Крім депутатів, у роботі комісій брали участь майже 100 чоловік активу. Протягом трьох кварталів 1946 р. постійні комісії розглянули 99 питань, що стосувалися в основному поліпшення умов життя трудящих. Зокрема, житлово-комунальна комісія багато зробила щодо організації населення на санітарне очищення і благоустрій міста, ремонт житлового фонду. З ініціативи комісії у місті був проведений місячник гігієни. З участю депутатів й активу інших постійних комісій у 1946 р. було проведено ряд рейдів для перевірки культурно-побутового обслуговування трудящих міста. Результати рейдів обговорювались на засіданні виконкому міськради, намічались заходи по усуненню виявлених недоліків.

Для залучення широкої громадськості до роботи Ворошиловградська міськрада уже в першому повоєнному році організувала понад 500 кварталних комітетів, навколо яких групувалась велика кількість активу. Весною 1946 р. сесія Ворошиловградської міськради разом з господарським активом прийняла звернення до трудящих всіх міст республіки і викликала їх на соціалістичне змагання за швидше відродження і благоустрій міст⁷.

У березні 1947 р. на сесії Ворошиловградської міськради було розглянуто питання про підсумки роботи по відновленню і розвитку житлово-комунального господарства і благоустрою міста в 1946 р. і накреслено завдання на 1947 р. На будівництво і капітальний ремонт житлового фонду, як відмічалось на сесії, було витрачено 2939 тис. крб. Депутати і громадськість вказали на ряд недоліків у проведенні цієї важливої роботи, визначили шляхи її поліпшення⁸.

Багатогранну господарсько-організаторську і виховну роботу проводили Ради депутатів трудящих Красного Луча, Кадіївки, Ворошиловграда та інших міст і робітничих селищ Ворошиловградської області. Основна увага приділялась відродженню житлового фонду, міського

⁶ Восьма сесія Верховної Ради УРСР першого скликання. Стенографічний звіт. К., 1947.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1531, арк. 20—24.

⁸ «Ворошиловградська правда», 1947, 1 квіт.

транспорту, благоустрою вулиць і площ, культурно-побутовому обслуговуванню населення тощо. Зокрема, в 1946—1947 рр. здано в експлуатацію трамвайну лінію Кадіївка—Ірміно, збудовано велику лазню в Лисичанську, водосточний резервуар в Красному Лучі, будинок міськвиконкому в Кадіївці. В області було споруджено понад 5 тис., відремонтовано 19 тис. м² житла⁹.

Сільські Ради депутатів трудящих у ході визволення від німецько-фашистських загарбників території республіки мобілізували колгоспників, працівників радгоспів, сільську інтелігенцію на відродження колгоспного ладу, радгоспів, МТС, забезпечення населення житлом, організацію навчання дітей і дорослих.

У Кам'янець-Подільській області до кінця березня 1946 р. у селах було збудовано близько 13 тис. будинків для колгоспників, до навчання у вечірніх школах робітничої та сільської молоді залучено майже 6300 юнаків та дівчат, відкрито 50 нових бібліотек, 350 аптечних пунктів. Через відділи державної допомоги родинам військовослужбовців було видано 62,3 млн. крб.¹⁰

Велика робота проводилась сільськими Радами цієї області по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі. Постанова партії і уряду з цього питання (квітень 1946 р.) обговорювалася на сесіях виконкомів сільських, районних і обласних Рад депутатів. Ради допомагали колгоспам втілити постанову в життя. Так, сільськогосподарська комісія Чорнострівської сільради Кам'янець-Подільської області домоглася повернення колгоспу землі, якою незаконно користувалися громадяни, що не працювали у колгоспі. Комісія організувала дійове соціалістичне змагання між колгоспними бригадами і ланками за вчасне і якісне проведення посівної кампанії і збирання врожаю. Добре працювали фінансова та культурно-побутова комісії цієї сільради, а також комісія по наданню допомоги сім'ям військовослужбовців¹¹.

Місцеві Ради депутатів західних областей під керівництвом партійних організацій вже в перший повоєнний рік згуртували навколо себе значний актив і спрямовували його творчу енергію на здійснення планів господарського і культурного будівництва. Трудящі брали активну участь у роботі земельних, шляхових, культурно-освітніх, фінансово-податкових та інших комісій, створених при Радах, допомагали ліквідувати куркульсько-націоналістичні банди. На початку 1946 р. лише у селах Львівської області у боротьбі з куркульсько-націоналістичними бандами брало участь майже 5 тис. чоловік¹². Значну роботу проводили місцеві Ради депутатів трудящих Закарпатської області. У жовтні 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про керівництво партійних організацій роботою місцевих Рад Закарпатської області¹³. Відзначивши певні досягнення Рад у залученні населення області до здійснення соціалістичних перетворень в економічному і культурному житті, ЦК зобов'язав Закарпатський обком партії посилити керівництво діяльністю Рад, подавати повсякденну допомогу у спрямуванні зростаючої політичної активності трудящих на вирішення завдань четвертої п'ятирічки.

Дальшому піднесенню рівня роботи Рад у республіці сприяло проведення виборів до них. У кінці 1946 р. в обставині трудового і політичного піднесення розпочалася підготовка до виборів Верховної Ради республіки. У Кіровоградській області, наприклад, працювало понад 15,5 тис. агітколективів. На підприємствах, в установах і на виборчих дільницях розгорнули роботу понад 10 тис. гуртків по вивченню Положення про вибори, Конституції СРСР і УРСР, рішень партії і уряду.

⁹ «Ворошиловградська правда», 1946, 1 берез.; 1947, 27 трав.

¹⁰ «Рад. Поділля», 1946, 25 берез.

¹¹ Там же, 1947, 25 черв.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1579, арк. 15.

¹³ Там же, оп. 145, спр. 610, арк. 10—16.

Трудящі області на честь виборів розгорнули соціалістичне змагання за підвищення продуктивності праці, виконання і перевиконання виробничих планів. Ініціаторами змагання виступили колективи заводів «Червона зірка», Каменського цукрового заводу, колгоспу «Червона зірка» Єлизаветського району та ін.¹⁴

Вибори до Верховної Ради УРСР відбулися 9 лютого 1947 р. У них взяли участь 99,96% виборців. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 99,47%¹⁵. Серед обраних до Верховної Ради УРСР 42,7% становили представники робітничого класу — провідної сили радянського суспільства. Посланців від колгоспного селянства було 30,3%, інтелігенції — 27%¹⁶. Це стало яскравим виявом справжнього демократизму Радянської влади, її можливостей залучати через Ради всі верстви населення до вирішення справ суспільства. Понад три чверті депутатів Верховної Ради УРСР були комуністи¹⁷. На I сесії Верховної Ради УРСР другого скликання Головою Президії Верховної Ради республіки був обраний М. С. Гречуха. Головою Ради Міністрів УРСР наприкінці 1947 р. призначено Д. С. Коротченка.

У грудні 1947 р.— січні 1948 р. по всій країні пройшли вибори до місцевих Рад депутатів трудящих — найбільш масових органів державної влади. До їх складу було обрано понад 1437 тис. кращих представників народу¹⁸. В УРСР перші післявоєнні вибори до місцевих Рад відбулися 21 грудня 1947 р. Трудящі республіки обрали до них 307,4 тис. чоловік¹⁹. Це були герої війни, передовики післявоєнної відбудови. Більше половини депутатів були обрані до органів Радянської влади вперше.

Проведення перших післявоєнних виборів до місцевих органів державної влади, поповнення їх новим активом відіграло важливу роль у піднесенні рівня організаторської та політичної роботи Рад депутатів трудящих у відбудовний період. З переходом до мирного життя партійні організації посилити керівництво Радами, насамперед через комуністів-депутатів, зміцнили Ради більш досвідченими кадрами. Поступово поліпшувалася сесійна діяльність Рад. Розгорнули роботу постійні комісії при виконавчих комітетах Рад. Під керівництвом депутатів до роботи в постійних комісіях було залучено великий актив — робітників, колгоспників, спеціалістів різних професій. Вони допомагали у підготовці питань на сесії Рад, перевіряли заяв і скарг трудящих тощо.

Успішно розгорнули діяльність після виборів міська і районні Ради депутатів трудящих м. Харкова, в яких працювало понад 1400 депутатів, з них 582 робітники, багато інженерно-технічних працівників, лікарів, учителів, вчених, службовців²⁰. На сесіях Рад розглядалися найважливіші питання господарського, культурного і політичного життя міста. Виконкоми Рад здійснювали розподіл і контроль за використанням коштів, які відпускала держава на потреби міста. Велика увага приділялась виконанню наказів виборців. На виборах 1947 р. трудящими було внесено близько 300 пропозицій щодо поліпшення діяльності виконкому Ради, її відділів, підприємств житлового і комунального господарства міста. До кінця травня 1948 р. дві третини наказів виборців було виконано. Зокрема, було відбудовано Свердловський шляхопровід, в результаті чого відновлено транспортний зв'язок центру міста з районами Хо-

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1579, арк. 9—11.

¹⁵ «Рад. Україна», 1947, 12 лют.

¹⁶ Первая сессия Верховного Совета УССР второго созыва, 4—6 марта 1947 г. (Стенографический отчет). К., 1947, с. 16, 17.

¹⁷ Підсумки виборів та склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих 1967 р. (Стат. зб.). К., 1968, с. 24.

¹⁸ Партийное строительство. М., 1968, с. 403.

¹⁹ Підсумки виборів та склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих 1967 р., с. 176, 178.

²⁰ «Соціалістична Харківщина», 1950, 3 груд.

лодної і Лисої гори та Рубанівки, в яких проживало майже 250 тис. населення. Велику роботу по організації відбудови шляхопроводу провели депутати міськради Герой Радянського Союзу генерал-полковник В. І. Кашуба та М. С. Бондарева, а також депутати, вуличні і квартальні комітети Ленінського і Жовтневого районів м. Харкова, колективи станції Південної залізниці, трамвайно-тролейбусного управління, заводів «Світло шахтаря», паровозо- і вагоноремонтних заводів та ін. На відбудові шляхопроводу трудящі в позаробочий час відпрацювали 200 тис. людино-годин.

Таким же чином був виконаний наказ виборців про відбудову Балашівського шляхопроводу, що дало можливість відновити зв'язок міста з робітничим селищем ім. Артема. Під керівництвом депутатів у цій важливій справі взяло участь майже 16 тис. трудящих. Ними було відпрацьовано близько 647 тис. людино-годин. Депутати Т. А. Артинова і Л. П. Солодовник доклали чимало зусиль щодо організації громадськості на відбудову клубу на житловому масиві Журавлівці. На громадських засадах на цій будові відпрацьовано понад 46 тис. людино-годин²¹.

На виробництві депутати Рад показували приклад самовідданої праці, виступали як здібні організатори трудящих. Так, С. Г. Голубар — депутат Верховної Ради УРСР, комуніст — був знатним прохідником на одній з криворізьких шахт. Його бригада за 2,5 року (1946—1948) виконала 6,7 річних норм, а сам бригадир — 8 норм. Тільки в 1948 р. бригада виховала 15 молодих робітників, які прийшли на виробництво із шкіл ФЗН. Всі вони значно перевиконували норми виробітку²².

Ради депутатів трудящих республіки здійснювали державне керівництво колгоспами, радгоспами та МТС, мобілізували трудівників села на відбудову сільськогосподарського виробництва, виконання зобов'язань перед державою, відродження та поліпшення діяльності соціально-культурних закладів тощо. Для піднесення рівня роботи сільських Рад організовувалося соціалістичне змагання між ними. Це впливало на підвищення колгоспами виробничих показників; сприяло організації впорядкування сіл методами народної будови, поліпшенню культурно-масової роботи серед трудящих. Перевірка підсумків змагання сприяла громадсько-політичній активізації трудівників села.

У західних областях республіки Ради депутатів трудящих відігравали значну роль у проведенні соціалістичних перетворень. Керівні партійні і радянські органи, враховуючи недостатній досвід місцевого населення у радянському будівництві, нестачу кадрів і гостру класову боротьбу, приділяли роботі Рад депутатів трудящих постійну увагу. Піднесенню роботи Рад депутатів трудящих сприяло втілення в життя постанов Президії Верховної Ради УРСР, прийнятих у березні 1948 р. щодо Рад Закарпатської області і в грудні того ж року щодо Тернопільської і Львівської обласних Рад депутатів трудящих²³.

Діяльність Рад депутатів трудящих під керівництвом партії у тісній взаємодії з профспілками, комсомолом та іншими громадськими організаціями відіграла важливу роль в успішному здійсненні планів післявоєнної відбудови і розвитку. В братерському співробітництві з народами СРСР трудящі Української РСР на кінець 1950 р. в основному залікували рани, завдані війною. На новій технічній основі була відновлена і досягла дальшого розвитку промисловість. Швидкими темпами відбувалась індустріалізація західних областей. Обсяг валової продукції промисловості УРСР в роки четвертої п'ятирічки збільшився в 4,4 раза і перевищив довоєнний рівень на 15%.

Чисельність промислово-виробничого персоналу досягла майже довоєнного рівня. Причому кількість робітників, зайнятих у промисловості,

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 84, спр. 350, арк. 1—5.

²² Там же, спр. 320, арк. 23.

²³ «Відомості Верховної Ради УРСР», 1948, № 6, с. 11, 12; № 7, с. 15.

у 1950 р. навіть дещо перевищила рівень 1940 р. Правда, інженерно-технічних працівників на кінець четвертої п'ятирічки було на 40 тис. менше, ніж до війни ²⁴.

У роки четвертої п'ятирічки в республіці досягнуто значних успіхів у відбудові й розвитку сільського господарства. Переконавшись у вірності ленінського кооперативного плану, трудове селянство західних областей перейшло на соціалістичний спосіб виробництва. Завершення колективізації сільського господарства було важливою перемогою Комуністичної партії і Радянської держави, їх внутрішньої політики. У республіці досягнуто в основному довоєнного рівня сільськогосподарського виробництва. У 1950 р. посівна площа в республіці становила 30,6 млн. га проти 23,6 млн. га у 1945 р.

Порівняно з довоєнним часом посівна площа УРСР на кінець четвертої п'ятирічки була відтворена на 97,5% ²⁵. Значним досягненням відбудови сільськогосподарського виробництва республіки було розширення посівів найбільш цінних культур. Зокрема, посіви озимої пшениці в повоєнне п'ятиріччя зросли в республіці на 30%, цукрових буряків на 89, льону-довгунця на 150, соняшника на 70% ²⁶.

Було переборено труднощі засухи 1946 р., значний недорід у ряді наступних років. У результаті поліпшення культури землеробства дещо зросли врожайність і валові збори зернових і технічних культур. Колгоспи і радгоспи УРСР 1 вересня 1950 р. рапортували про дострокове виконання державного плану заготівель хліба на 102,7% ²⁷. Заготівлі зернових досягли 8,7 млн. т, що становило 92,4% заготівлі хліба республікою в 1940 р. Цукрових буряків УРСР продала державі в 1950 р. майже на 10% більше, ніж в 1940 р. ²⁸

Працівниками сільського господарства республіки в роки четвертої п'ятирічки досягнуто певних успіхів у відновленні і такої важливої галузі господарства, як тваринництво. Як відмічалося на XVI з'їзді КП(б) України (січень 1949 р.), на початок листопада 1948 р. всі колгоспи республіки мали ферми великої рогатої худоби, у 99,7% колгоспів були свиноферми, у 98,6 — вівцеферми і в 99,6% — птахоферми ²⁹.

У квітні 1949 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли «Трирічний план розвитку громадського колгоспного і радгоспного продуктивного тваринництва (1949—1951 рр.)». Травневий (1949 р.) Пленум ЦК КП(б)У намітив конкретні заходи по виконанню трирічного плану в республіці. Протягом 1949—1951 рр. поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах України збільшилось на 80% (у тому числі корів — на 198%), поголів'я свиней за цей же час зросло на 215%, овець і кіз — на 342% ³⁰. У республіці на кінець п'ятирічки було досягнуто довоєнного рівня по виробництву м'яса, сала і молока. Правда, це відбулося в основному за рахунок чисельного зростання стада худоби. Продуктивність же її, особливо в колгоспах, ще залишалася низькою.

Значна робота під безпосереднім керівництвом Рад депутатів у республіці в роки післявоєнної п'ятирічки була проведена по відбудові житлового фонду, шкіл, вузів, культурно-освітніх, медичних та наукових установ. Ради депутатів трудящих через відділи соціального забезпечення з широкою участю громадськості проводили величезну роботу по наданню допомоги сім'ям воїнів Червоної Армії, інвалідам Великої Вітчизняної війни, займались влаштуванням дітей, що залишилися без батьків.

²⁴ Україна за п'ятдесят років. 1917—1967 рр. Стат. довідник. К., 1967, с. 101, 102.

²⁵ Народне господарство Української РСР в 1959 році. К., 1960, с. 168.

²⁶ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954, с. 519.

²⁷ «Правда Украины», 1950, 3 сент.

²⁸ Народне господарство Української РСР в 1959 році, с. 414—417.

²⁹ XVI съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. К., 1949, с. 33.

³⁰ XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. К., 1953, с. 46.

Вирішення економічних і соціально-культурних завдань, поставлених партією в 50-ті роки, вимагали дальшого розвитку творчої ініціативи народних мас в управлінні державою, поглиблення демократичних принципів в діяльності радянського державного апарату, всіх ланок Рад депутатів трудящих, зміцнення соціалістичної законності.

Керуючись настановами Центрального Комітету партії, партійні організації України приділяли велику увагу роботі Рад депутатів трудящих. У лютому 1951 р. трудящі Української РСР під керівництвом партійних організацій провели вибори до Верховної Ради республіки, в яких взяло участь близько 23 114 тис. чоловік, або 99,99% всіх виборців. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 99,91% виборців. До Верховної Ради УРСР було обрано 421 депутата. Більше половини з них обирались до найвищого органу республіки вперше. Своїми депутатами трудящі республіки обрали передовиків промисловості, транспорту і сільського господарства, партійних, радянських, господарських, комсомольських і профспілкових працівників, діячів науки, культури, мистецтва. Зокрема, робітничий клас гідно представляли тоді у Верховній Раді республіки такі відомі новатори виробництва, Герої Соціалістичної Праці, як Г. Я. Царик з київського заводу «Арсенал», донецький шахтар В. П. Кучер, токар Харківського турбогенераторного заводу В. Д. Дрокін. Своїх найкращих представників послало до Верховної Ради УРСР колгоспне селянство. Серед них Герої Соціалістичної Праці: ланкові О. С. Хобта з Київщини, М. О. Озерний з Дніпропетровщини, Г. М. Ладані з Закарпаття, голова колгоспу ім. Будьонного Березівського району Одеської області М. О. Посмітний та ін. Серед депутатів було 19 Героїв Радянського Союзу, 28 Героїв Соціалістичної Праці, 12 лауреатів Державної премії. Переважна більшість депутатів — 364 чоловіка — нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. В складі депутатів налічувалось 73,9% комуністів і 26,1% безпартійних³¹. Ці факти свідчать про народність органів державної влади, непорушність блоку комуністів і безпартійних, про дотримання ленінського принципу змінності складу депутатів Рад, що забезпечує участь громадян в роботі Рад як органів державної влади.

У квітні 1951 р. відбулася I сесія Верховної Ради УРСР третього скликання. Депутати заслухали й обговорили доповідь міністра фінансів УРСР Г. Л. Сахновського, співдоповідь голови бюджетної комісії про державний бюджет республіки на 1951 р. та про виконання державного бюджету за 1950 р. Сесія затвердила Укази Президії Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки, обрала новий склад Президії Верховної Ради УРСР, постійні комісії Верховної Ради республіки, сформувала уряд УРСР — Раду Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки³².

Верховна Рада УРСР нового складу посилила допомогу місцевим Радам республіки. Особлива увага приділялась розвитку демократичних принципів у роботі місцевих Рад депутатів трудящих, піднесенню творчості мас у вирішенні питань господарського і культурного будівництва.

Допомагаючи трудящим західних областей в оволодінні досвідом управління державою, Верховна Рада УРСР у жовтні 1951 р. прийняла постанову про роботу сесій місцевих Рад депутатів трудящих Ровенської і Волинської областей³³, в якій були відзначені певні досягнення місцевих Рад цих областей у проведенні сесій, накреслені заходи щодо поліпшення організації роботи сесій, ширшого залучення депутатів, а також громадськості — представників партійних, профспілкових, комсомольських організацій, працівників преси, радіо, керівників підприємств,

³¹ Засідання Верховної Ради Української РСР (перша сесія) 17—20 квіт. 1951. Стенографічний звіт. К., 1951, с. 18—20.

³² Там же, с. 10.

³³ «Відомості Верховної Ради УРСР», 1951, № 4, с. 39—44.

установ, колгоспів та радгоспів до вирішення питань господарського і культурного життя на сесіях Рад.

Партійні і радянські органи республіки постійно дбали про збагачення посланців народу досвідом радянської роботи. З цією метою виконками місцевих Рад скликали наради депутатів, голів постійних комісій, на яких обговорювались найважливіші питання роботи в масах. Таку роботу постійно проводили виконками Кіровоградської міської і районних Рад депутатів трудящих³⁴.

Для розширення демократичних принципів у роботі всіх ланок політичної системи радянського суспільства, в тому числі органів державної влади, важливе значення мало рішення липневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Втілюючи в життя заходи, намічені пленумом, щодо розвитку ленінських норм і принципів партійного і державного керівництва, партійні організації республіки посилили увагу до роботи Рад депутатів трудящих. Підвищився рівень їх політичної і організаційної діяльності. У 1953 р. 83% місцевих Рад депутатів трудящих республіки регулярно проводили сесії (у 1951 р. лише 64%)³⁵. Виконками звітували перед виборцями. Посилився контроль Рад за виконанням депутатами наказів виборців по спорудженню і ремонту житлового фонду, культурно-побутових закладів, упорядкуванню комунального господарства тощо. Ради провадили значну роботу по ліквідації дитячої безпритульності — одного з важких наслідків пережитої народом війни з німецько-фашистськими загарбниками. Депутати з допомогою активу радянських, профспілкових і комсомольських організацій вживали заходів щодо виявлення і влаштування безпритульних дітей, поліпшення виховної роботи в дитячих будинках, позашкільних установах, загально-освітніх школах і сім'ях, які брали на виховання дітей-сиріт. Значну увагу приділяли Ради організації шефства колективів трудящих над дитячими будинками, школами та ін.

Ради депутатів трудящих значну увагу приділяли зміцненню соціалістичної законності, правосвідомості і радянського правопорядку. Велике значення щодо цього мало посилення контролю Рад депутатів трудящих за роботою народних судів. У квітні 1954 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову про виконання судами пропозицій та критичних зауважень виборців³⁶. У грудні того ж року були проведені чергові вибори народних суддів і засідателів, переважну більшість яких становили робітники і колгоспники. Зміцнювався зв'язок народних судів і прокуратури з населенням. Партійні організації добивалися посилення ролі радянського суду в комуністичному вихованні трудящих, неухильному виконанні ними радянських законів, бережливому ставленні до соціалістичної власності, суворому дотриманні державної трудової дисципліни, виконанні громадських обов'язків, поважанні правил соціалістичного співжиття.

Добиваючись поліпшення діяльності органів Радянської влади, державного апарату, Комуністична партія рішуче викривала недоліки в цій важливій ділянці соціалістичного будівництва. На це, зокрема, була спрямована постанова ЦК КПРС від 25 січня 1954 р. «Про серйозні недоліки в роботі партійного і державного апарату»³⁷. В країні, в тому числі в республіці, було здійснено ряд заходів по перебудові роботи радянського апарату, вдосконаленню структури, наближенню його до підприємств, колгоспів і радгоспів. У міністерствах, відомствах і місцевих організаціях було ліквідовано 4860 зайвих організацій і установ. У результаті цього управлінський апарат скоротився на 61 тис. чоло-

³⁴ «Кіровоградська правда», 1952, 29 лип.

³⁵ Архів Президії Верховної Ради УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 380, арк. 21.

³⁶ «Відомості Верховної Ради УРСР», 1954, № 3, с. 56—58.

³⁷ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб. док. М., 1958, с. 155—156.

вік³⁸. Було зміцнено керівництво вищими державними органами республіки. Сесія Верховної Ради Української РСР у січні 1954 р. Головою Президії Верховної Ради УРСР обрала Д. С. Коротченка, учасника громадянської війни, одного з організаторів і керівників партійного підпілля і партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, досвідченого партійного і державного діяча. Головою Ради Міністрів УРСР сесія Верховної Ради УРСР затвердила Н. Т. Кальченка, який у роки Великої Вітчизняної війни працював на відповідальних посадах в діючій Червоній Армії, а після війни очолював важливі ділянки господарської і державної роботи в республіці.

Політичним і трудовим піднесенням в березні 1954 р. трудящі країни, в тому числі УРСР, зустріли вибори до Верховної Ради СРСР. До її складу від України було обрано 172 депутати³⁹. Серед них — знатний гірник шахти ім. Челюскінців в Донбасі М. К. Сербінович, голова Закарпатського облвиконкому І. І. Туряниця, відомий механізатор з Миколаївщини, Герой Соціалістичної Праці Д. І. Демчишина, видатний український вчений в галузі астрономії, академік АН УРСР М. П. Барабашов, який зміло поєднував плідну наукову роботу з громадською, був депутатом Харківської обласної Ради депутатів трудящих, членом Харківського обкому Компартії України, палким пропагандистом.

22 травня 1954 р. з участю громадськості всіх союзних республік відбулася ювілейна сесія Верховної Ради УРСР, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією. Сесію відкрив Голова Верховної Ради республіки поет П. Г. Тичина. На сесії було відзначено успіхи Радянської України в економічному, політичному і духовному житті, досягнуті трудящими у тісному співробітництві з усіма братніми народами нашої багатонаціональної Батьківщини. Сесія продемонструвала тісні узи дружби, співробітництва і взаємодопомоги всіх народів-братів. З трибуни сесії представник Казахстану передав гарячі почуття вдячності російському, українському та іншим народам країни за безкорисливу допомогу у створенні соціалістичної індустрії і сільського господарства, в освоєнні цілинних і перелогових земель. У будні і свята, говорив посланець Узбекистану, ми пам'ятаємо і вдячні своїм учителям, всім народам-братом. Сталевари Уралу і Запоріжжя плавили в Узбекистані першу сталь, навчали професії сталеварів узбеків, шахтарі Кузбасу і Донбасу знімали перші пласти вугілля в Ангранському вугільному басейні і навчали цій справі узбеків, нафтовики Баку і Ембі допомагали в освоєнні нафтопромислу в Ферганській долині. Харківські машиністи разом з узбеками повели перші тепловози по Ташкентській магістралі, івановські ткачі навчили узбечок володіти складними ткацькими агрегатами. Яскраво змалював дружбу між народами нашої країни, в тому числі між Україною і Грузією, гість з Грузинської РСР. Про це свідчив розвиток соціалістичного змагання між металургами Запоріжжя і Руставі, гірниками Нікополя і Чіатури, шахтарями Донбасу і Ткабулі, колгоспниками, діячами науки і культури обох республік⁴⁰. Відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією сприяло дальшому розвитку братерського співробітництва між трудящими всієї країни.

Партія вживала заходів до поліпшення діяльності місцевих Рад депутатів, які є найбільш масовими представницькими органами народної влади. Значною мірою цьому сприяло проведення по всій країні у 1954 р. укрупнення сільських Рад. На Україні сільські Ради становили понад 90% місцевих Рад. Вони проводили роботу серед 61% населення республіки⁴¹. В результаті укрупнення було ліквідовано близько 5 тис.

³⁸ XIX съезд Коммунистической партии Украины. К., 1956, с. 84.

³⁹ «Рад. Україна», 1954, 18, 19 берез.

⁴⁰ Заседание Верховного Совета Украинской ССР (пятая юбилейная сессия), 22 мая 1954. Стенографический отчет. К., 1954, с. 49, 51, 53, 104.

⁴¹ Народне господарство Української РСР в 1965 році, с. 27.

сілрад, або майже 30% їх загальної кількості. Після цього в республіці діяло 11 682 сілради. В укрупнених сілрадах були обрані виконавчі комітети в складі 5—7 депутатів, створено по 4—5 постійних комісій, до роботи яких залучено, крім депутатів, велику кількість сільського активу. Партійні й радянські органи вжили заходів щодо зміцнення сілрад досвідченими кадрами. На посадах голів сілрад працювало 71% комуністів проти 62% до укрупнення. Підвищився освітній рівень голів сілрад⁴². Укрупнення сілрад і заходи, проведені у зв'язку з цим, сприяли широкому залученню колгоспного селянства та сільської інтелігенції до роботи у місцевих Радах, підвищенню їх ролі у вирішенні завдань господарського і культурного будівництва на селі, накреслених вересневим (1953 р.) Пленумом ЦК КПРС.

Так, активізувала діяльність після укрупнення Ізюмська сілрада Кримської області. Значно розширився її виконком, до складу якого трудящі обрали кращих виробничників і спеціалістів. Розгорнули роботу постійні комісії: сільськогосподарська, бюджетно-фінансова, культурно-освітня, торгово-заготівельна та ін.

За ініціативою депутатів і активу сільськогосподарської комісії було детально вивчено і обговорено на сесії виконкому сілради питання про роботу тваринницької ферми колгоспу ім. Калініна. На виконання рішень сесії були відремонтовані приміщення для великої рогатої худоби і свиней, розгорнулось спорудження типових корівників, поліпшена кормова база, підвищився рівень організації праці. Все це сприяло зростанню економічної ефективності громадського тваринництва. Виконком укрупненої сілради посилив увагу до роботи загальноосвітніх шкіл, культурно-освітніх закладів⁴³.

Поступово піднісся рівень роботи сільських районних Рад депутатів трудящих. Їх увага зосереджувалась на організаційно-господарському зміцненні колгоспів, виконанні рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС про ліквідацію відставання сільськогосподарського виробництва, поліпшення культурно-побутового обслуговування сільського населення. Так, Чорнобаївська районна Рада депутатів трудящих Черкаської області провела значну роботу в 1954 р. по розгортанню культурно-побутового будівництва в районі, поліпшенню житлових умов трудівників колгоспів і радгоспів, налагодженню роботи магазинів, буфетів, їдалень, клубів, наданню матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям⁴⁴.

Весною 1955 р. у республіці були проведені чергові вибори до Верховної Ради і місцевих Рад депутатів. Трудящі України одностайно віддали свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. До місцевих Рад республіки було обрано 332,6 тис. депутатів, серед яких 40,7% комуністів і 59,3% безпартійних. До Верховної Ради трудящі обрали 435 депутатів, з них комуністів — 74,3%⁴⁵. Освітній, культурно-технічний і фаховий рівень обраних посланців народу був значно вищий, ніж в попередні роки. Це об'єктивно відображало зміни в соціальному розвитку радянського суспільства. Сесії місцевих Рад відразу після виборів обрали виконавчі комітети і створили постійні комісії, до складу яких ввійшло значно більше, ніж в попередні роки, передовиків промислового і сільськогосподарського виробництва, а також спеціалістів різних галузей народного господарства і культури. Це сприяло піднесенню рівня організаторської і виховної роботи Рад в масах, посиленню їх ролі в господарському і культурному будівництві на місцях.

⁴² Архів Президії Верховної Ради УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 352, арк. 10, 20, 38, 40; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 192, спр. 9, арк. 1, 2.

⁴³ «Кримська правда», 1955, 4 січ.

⁴⁴ «Черкаська правда», 1955, 16 січ.

⁴⁵ «Рад. Україна», 1955, 4 берез.; Архів Президії Верховної Ради УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 404, арк. 2, 3; спр. 430, арк. 116.

Партійні організації спрямовували діяльність органів народної влади по шляху дальшого розширення демократичних принципів. Важливу роль у цьому процесі відіграє систематична звітність депутатів перед виборцями. Президія Верховної Ради УРСР 31 травня 1955 р. схвалила постанову «Про стан організації звітів депутатів перед виборцями і виконавчих комітетів перед Радами депутатів трудящих Української РСР»⁴⁶, в якій, відмітивши певні досягнення щодо цього місцевих Рад окремих областей, вказала на недоліки в цілому по республіці. Зокрема, у 1954 р. на Україні не звітувала перед виборцями половина депутатів. Президія Верховної Ради УРСР зобов'язала виконкоми місцевих Рад поліпшити роботу депутатів як державних і громадських діячів з виборцями, зміцнити зв'язки з масами, залучити широкий актив населення до роботи в органах державної влади. Зміцненню зв'язків з масами сприяла також постанова Президії Верховної Ради УРСР від 31 травня 1955 р. «Про стан розгляду скарг і заяв трудящих у виконкомках обласних, районних і міських Рад депутатів трудящих», що була спрямована на боротьбу органів Радянської влади з усіма проявами бюрократизму і тяганини, з фактами неухважного, зневажливого ставлення до потреб і запитів трудящих.

Для дальшого розвитку принципів соціалістичного демократизму в діяльності органів народної влади, піднесення ролі народних мас в державному і господарському будівництві мали важливе значення рішення XX з'їзду КПРС. Втілюючи їх у життя, партія вживала заходів щодо розширення діяльності Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР в розв'язанні найважливіших питань економічної політики, матеріального добробуту трудящих, соціально-культурного будівництва, організації суду і судочинства, зміцнення обороноздатності країни, зовнішньополітичних відносин СРСР. Водночас зі збереженням необхідної централізації в загальнодержавному управлінні відбувався процес розширення компетенції державних органів союзних республік у питаннях законодавства, бюджету, управління народним господарством, адміністративно-територіального устрою тощо.

Вживалися заходи щодо дальшого розвитку демократичних принципів діяльності місцевих органів державної влади, залученню через них до радянського будівництва все ширших кіл трудящих. Партійні і радянські органи республіки значну увагу приділяли діяльності місцевих Рад, добиваючись піднесення їх ролі у господарському і культурному будівництві. Яскравим виявом цього була постанова Президії Верховної Ради УРСР від 3 травня 1956 р. «Про недоліки в підготовці і проведенні сесій місцевих Рад депутатів трудящих Київської області»⁴⁷. Вона викрила серйозні недоліки в роботі обласного, районних, міських, сільських і селищних виконкомів Рад депутатів трудящих. У 1955 р. 164 Ради порушували строки скликання сесій, а в Бориспільському, Бородянському, Володарському, Обухівському і Яготинському районах несвоєчасно проводили сесії більшість сільських Рад. У першому кварталі 1956 р. порушили строки проведення сесій 62 Ради Київської області. На сесії Рад рідко виносились питання господарського і культурного будівництва. Із 35 районних Рад питання про розвиток місцевої промисловості обговорювались лише на сесії Чорнобаївської Ради, про поліпшення торгівлі — Димерської і Великополовецької Рад. Стан медичного обслуговування населення розглядався на сесіях 4 із 35 районних Рад Київщини. Президія Верховної Ради УРСР вказала на серйозні недоліки у підготовці і розгляді питань. Зокрема, було зазначено, що сесія Київського облвиконкому формально розглянула питання про виконання колгоспами плану розвитку громадського тваринництва. На

⁴⁶ «Відомості Верховної Ради УРСР», 1955, № 3, с. 25—26.

⁴⁷ Там же, 1956, № 5, с. 167—170.

сесії не були розроблені конкретні заходи щодо ліквідації відставання цієї галузі господарства. Президія Верховної Ради зобов'язала виконавчі комітети місцевих Рад Київської області усунути недоліки в роботі Рад, піднести рівень їх організаційно-масової роботи, підвищити роль Рад у вирішенні питань господарського і культурного будівництва.

Дальшому розвитку демократичних принципів у діяльності Рад, піднесенню ролі сесій місцевих Рад у державному керівництві народним господарством сприяв Указ Президії Верховної Ради УРСР від 19 серпня 1956 р. про скорочення строків між скликанням сесій. Сесії міських, районних у містах, селищних і сільських Рад депутатів трудящих повинні були скликатися виконавчими комітетами не менше шести раз на рік, а сесії міських Рад депутатів трудящих у містах з районним поділом — не менше чотирьох раз на рік⁴⁸. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 вересня 1956 р. була розширена компетенція обласних Рад депутатів трудящих республіки у вирішенні питань адміністративно-територіального поділу. На вирішення виконавчих комітетів обласних Рад було передано зміну адміністративно-територіальних меж районів, зміну меж міст обласного і районного підпорядкувань та селищ міського типу, віднесення поселень до категорії міст районного підпорядкування і селищ міського типу тощо⁴⁹.

Піднесення рівня роботи місцевих Рад депутатів трудящих республіки можна показати на прикладах Черкаської області. У роботі місцевих Рад цієї області у 1956 р. брало участь 10346 народних посланців. До роботи майже 2300 постійно діючих комісій було залучено понад 24,5 тис. чоловік активу. Підвищилась діловитість Рад, їх ініціатива у вирішенні найбільш актуальних питань. Так, на розгляд сесії і засідань виконкому Смілянської міської Ради депутатів промислово-транспортна комісія винесла питання про впровадження передової техніки і новаторських методів праці на підприємствах місцевої промисловості, що сприяло значному піднесенню продуктивності праці на багатьох підприємствах місцевої промисловості. Поліпшила роботу Уманська міська Рада депутатів трудящих. При активній участі комісії по охороні здоров'я у місті вчасно проводився ремонт лікувальних закладів, будівництво дитячих ясел, здійснювався дієвий контроль за роботою міської лікарні. Значно підвищився рівень організаторської роботи сільських Рад Жашківської Черкаського району, Листопадівської Златопільського району, Верхняцької Христинівського району, Коробівської Золотопільського району, Лебединської Шполянського району⁵⁰.

Важливу роль у піднесенні рівня роботи органів народної влади в країні відіграла постанова ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язку з масами, що містила конкретні заходи щодо посилення ролі й відповідальності Рад депутатів трудящих у питаннях планування народного господарства, організації виробництва і розподілу продукції підприємств місцевої і кооперативної промисловості, організації житлового, культурно-побутового будівництва, виробництва будівельних матеріалів, у вирішенні фінансово-бюджетних справ, благоустрою міст і сіл, поліпшення роботи транспорту і зв'язку, торгової мережі, культурно-побутового обслуговування населення тощо. Постанова націлила партійні організації постійно дбати про корінне поліпшення форм і методів діяльності Рад, зокрема проведення сесій Рад, діяльності виконавчих комітетів і постійних комісій при них. Залучення до роботи в усіх ланках Рад не лише депутатів, а й широких кіл робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції було запорукою піднесення ролі органів народної влади у вирішенні завдань соціалістичного будівництва.

⁴⁸ «Відомості Верховної Ради УРСР», 1956, № 7, с. 214—215.

⁴⁹ Там же, № 8, с. 223.

⁵⁰ «Черкаська правда», 1956, 11 берез.

Перекопливим свідченням втілення в життя настанов Комуністичної партії про піднесення ролі органів державної влади в соціалістичному будівництві стала робота VI сесії Верховної Ради СРСР, що відбулась в лютому 1957 р. Сесія розглянула план народногосподарського розвитку і державний бюджет на 1957 р., питання про зовнішньополітичну діяльність Радянського уряду, розширення компетенції державних органів союзних республік. З метою більш повного врахування запитів союзних республік, правильного розв'язання питань господарського і культурного будівництва в республіках у відповідності до їх економічних і національних особливостей, Верховна Рада СРСР винесла рішення про створення Економічної комісії Ради національностей Верховної Ради СРСР⁵¹.

При обговоренні постанов VI сесії Верховної Ради СРСР робітники, колгоспники та інтелігенція УРСР внесли багато пропозицій, спрямованих на успішне виконання народногосподарських планів, ефективне використання сировинних ресурсів, техніки, робочої сили.

В обстановці політичного і трудового піднесення трудящі країни на початку 1957 р. розгорнули широку підготовку до виборів органів радянської влади на місцях. Повсюдно депутати звітували про свою роботу перед виборцями. Так, у Сталінській (нині — Донецькій) області до кінця січня 1957 р. звітувало перед виборцями 95% депутатів обласної Ради депутатів трудящих. У звітах підводились підсумки роботи сесій виконкому, його відділів, депутатів, постійних комісій тощо по виконанню планів господарського і культурного будівництва в області, розвитку демократичних принципів у діяльності органів державної влади⁵².

Вибори відбулись 3 березня 1957 р. Вони продемонстрували високу політичну активність трудящих, які одностайно проголосували за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. До місцевих Рад в країні було обрано близько 1550 тис. депутатів, з них майже 60% становили робітники, колгоспники, які працювали безпосередньо на виробництві. В Українській РСР до складу місцевих Рад депутатів трудящих обрали 336,8 тис. чоловік. Склад обраних до місцевих Рад депутатів трудящих республіки у 1957 р. був свідченням дальшого розвитку демократичних принципів у роботі органів державної влади, зростання ролі народних мас, зокрема безпосередніх виробничників, в управлінні державою. Серед депутатів місцевих Рад України у 1957 р. робітників було на 12 тис. чоловік більше, ніж у 1955 р., колгоспників — на 7,5 тис. Робітники і колгоспники, зайняті в сфері матеріального виробництва, становили в складі місцевих Рад 63% проти 59% у 1955 р. Трудящі обрали до органів місцевої влади 42,5% комуністів і 57,5% безпартійних⁵³. У братерській співдружності з українцями до місцевих Рад були обрані представники більше 50 національностей.

Народним обранцям була притаманна безмежна відданість партії, багатий життєвий досвід, уміння віддавати його народній справі. Так, до Харківської обласної Ради депутатів трудящих у 1957 р. обрали І. Г. Скоропада, життєвий шлях якого є яскравим свідченням вірного служіння народові. Іван Гаврилович — син селянина, працював забійником в шахтах Донбасу, згодом — інструктором райкому партії, директором МТС. У роки Великої Вітчизняної війни командував ротою, а після демобілізації очолював радгосп. В середині 50-х років комуніст Скоропад на заклик партії поїхав на село керувати колгоспом ім. Жданова, добився його організаційно-господарського зміцнення⁵⁴. У 1957 р.

⁵¹ Засідання Верховної Ради СРСР четвертого скликання. Шоста сесія, с. 687, 695—696.

⁵² «Социалистический Донбасс», 1957, 26 янв.

⁵³ Підсумки виборів та склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих 1967 р., с. 177, 181.

⁵⁴ «Соціалістична Харківщина», 1957, 20 лют.

втретє було обрано депутатом Харківської міськради В. І. Конотопа, який високе звання народного посланця заслужив тим, що виправдав довір'я народу на найскладніших ділянках роботи, куди посилала його партія. Він брав активну участь у здійсненні колективізації сільського господарства, у розгромі німецько-фашистських окупантів. Після війни виявив себе здібним організатором професійно-технічного навчання молодого робітничого поповнення. До своїх депутатських обов'язків він ставився, як до великої державної справи⁵⁵.

У Сталінській області 1957 р. в місцеві Ради депутатів трудящих було обрано 19 750 депутатів. Серед них робітники становили 30,5%, колгоспники — 20,6%, багато було обрано інженерно-технічних працівників, учителів, лікарів, вчених, митців⁵⁶. До складу Сталінської обласної Ради депутатів трудящих входив Герой Соціалістичної Праці, комуніст, начальник дільниці шахти № 5-6 ім. Димитрова І. І. Бридько. Очолюваний ним колектив уже в жовтні 1956 р. завершив виконання річного плану видобутку вугілля. Як депутат Іван Іванович регулярно зустрічався з своїми виборцями, чуйно відгукувався на всі їх запити⁵⁷.

Завдяки поповненню місцевих Рад депутатів новим активом зміцнили органи державної влади на місцях, піднеслася їх роль у соціалістичному будівництві.

У березні 1957 р. відбулася III сесія Верховної Ради Української РСР. На її засіданні депутати обговорили план розвитку народного господарства на 1957 р., який передбачав піднесення всіх галузей народного господарства при переважаючому зростанні важкої промисловості. Це забезпечувало дальший розвиток продуктивних сил республіки в народногосподарському комплексі країни, неухильне піднесення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих. III сесія затвердила державний бюджет республіки на 1957 р., а також Укази Президії Верховної Ради УРСР, зокрема про утворення нових союзно-республіканських міністерств, зміни в кодексах законів Української РСР, а також зміни, внесені до відповідних статей Конституції Української РСР у зв'язку з віднесенням до відання союзних республік законодавства про судоустрій і судочинство, цивільне і кримінальне законодавство, обласного і крайового адміністративно-територіального устрою. Було створено чотири нових постійних комісії: по промисловості і транспорту, сільському господарству, освіті і культурі, охороні здоров'я і соціальному забезпеченню; поновлено склад трьох постійних комісій Верховної Ради Української РСР: бюджетної, законодавчих передбачень та комісії в закордонних справах. До складу всіх семи постійних комісій було обрано 52 депутати⁵⁸. Це забезпечувало дальшу активізацію участі депутатів у роботі найвищого органу влади республіки, посилення організаторської і контрольної функцій Верховної Ради щодо здійснення планів господарського і культурного будівництва.

Набували дальшого розвитку демократичні принципи в роботі місцевих органів народної влади. У 1957 р. регулярно проводили сесії понад 97% Рад депутатів трудящих Української РСР проти 91% у 1956 р. Підвищувався рівень підготовки і проведення сесій Рад як основної організаційно-правової форми діяльності Рад. Зростала роль сесій Рад у вирішенні питань господарського і культурного будівництва, розширювалось коло питань, що виносились на їх вирішення. Так, у першій половині 1958 р. на сесіях обласної, міських, районних, селищних і сільських Рад депутатів Сталінської області обговорювались питання про план розвитку народного господарства на 1958 р., затвердження місце-

⁵⁵ «Соціалістична Харківщина», 1957, 15 лют.

⁵⁶ «Социалистический Донбасс», 1957, 21 мая.

⁵⁷ Там же, 28 февр.

⁵⁸ Засідання Верховної Ради Української РСР четвертого скликання. Третя сесія Стенографічний звіт. К., 1957, с. 245—249.

вих бюджетів, про додержання соціалістичної законності, підготовку колгоспів і радгоспів до весняної сівби і збирання врожаю, поліпшення культурно-побутового обслуговування трудящих, поліпшення житлового і соціально-культурного будівництва, благоустрій робітничих селищ і сіл тощо⁵⁹.

Поліпшили роботу виконавчі комітети місцевих Рад, які регулярно звітували про свою роботу на сесіях Рад, зборах робітників, колгоспників і службовців. Так, на сесіях сільських Рад УРСР у 1957 р. звітували про свою роботу 98,4% виконкомів сільрад⁶⁰.

Посилився контроль за роботою депутатів. У 1957 р. звітували уже перед виборцями 82,4% депутатів місцевих Рад⁶¹. Це було свідченням дальшого зміцнення зв'язків Рад з масами, піднесення авангардної ролі посланців народу в громадсько-політичному і виробничому житті.

Спираючись на широкий актив, велику роботу проводила сільсько-господарська комісія Клебан-Бицької сільради Констянтинівського району Сталінської області. В центрі її уваги були вчасне і якісне проведення в колгоспах весняної посівної кампанії, догляд за посівами, збирання врожаю, виконання соціалістичних зобов'язань перед державою. Добре працювали також сільськогосподарські комісії Старомлинівської і Авдіївської районних Рад депутатів трудящих. Вони постійно дбали про дальший розвиток громадського тваринництва, підвищення культури землеробства, контролювали виконання рішень сесій виконкомів з цих та багатьох інших важливих питань сільськогосподарського виробництва.

Пожвавили роботу постійні комісії Верховної і місцевих Рад, в яких під керівництвом депутатів проходила школу управління державою величезна армія активу робітників, колгоспників та інтелігенції. У 1957 р. в місцевих Радах депутатів трудящих Сталінської області діяло близько 2100 постійних комісій і понад 6,2 тис. вуличних комітетів, в яких, крім 14 тис. депутатів, працювало майже 30 тис. активістів⁶². Великий вплив на вирішення питань господарського і культурного будівництва справляли постійні комісії Артемівської, Макіївської, Жданівської, Селидівської і Слов'янської міських Рад депутатів трудящих⁶³. Наведені факти є переконливим свідченням широкої участі всіх верств населення у вирішенні державних справ, у здійсненні планів соціалістичного будівництва.

В умовах політичного і трудового піднесення трудящі республіки в братерській єдності з усіма народами СРСР у 1957 р. розгорнули підготовку до відзначення 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Партійні організації очолили широке роз'яснення постанови ЦК КПРС про підготовку до святкування знаменної дати. У містах і селах читались лекції про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, керівну роль КПРС та її засновника і вождя В. І. Леніна, досягнення СРСР і країн соціалістичної співдружності у боротьбі за мир, демократію і соціалізм. 40-річчю Великого Жовтня була присвячена ювілейна сесія Верховної Ради СРСР.

У грудні 1957 р. відзначалось 40-річчя Української Радянської Соціалістичної Республіки. З цієї нагоди відбулася ювілейна сесія Верховної Ради Української РСР. Крім депутатів, у роботі сесії брали участь широка громадськість республіки, делегації всіх союзних республік СРСР. Сесія відзначила успіхи трудящих республіки, досягнуті у співдружності з братніми народами СРСР. У своїх виступах на сесії

⁵⁹ «Социалистический Донбасс», 1958, 7 авг.

⁶⁰ Архів Президії Верховної Ради Української РСР, ф. 1, оп. 4, спр. 458. арк. 60, 102.

⁶¹ Там же, арк. 61, 102.

⁶² «Социалистический Донбасс», 1957, 11 окт.

⁶³ Там же, 30 ноября.

представники братніх республік наводили переконливі приклади все більш тісної співдружності і взаємодопомоги трудящих нашої країни в політичному, економічному і культурному житті.

Представники громадської УРСР у 1957 р. брали участь у святкуванні 40-річчя Радянської Білорусії, 400-річчя добровільного входження Кабарди в Росію, а також 325-річчя Якутії в складі Російської держави. У 1958 р. делегація від Української РСР на запрошення громадськості Грузинської РСР брала участь у відзначенні 1500-річчя Тбілісі.

Розширювались міжнародні зв'язки органів Радянської влади республіки. На Україні побували парламентарії країн соціалістичної співдружності, а також ряду капіталістичних країн.

Активізація участі мас у роботі Рад депутатів трудящих, як найширших представницьких органів державної влади, була одним з важливих факторів розв'язання питань господарського і культурного будівництва. Протягом 1951—1958 рр. трудящі республіки успішно виконали п'ятий п'ятирічний план і завдання трьох років шостого п'ятирічного плану. Валова продукція промислового виробництва у 1958 р. перевершила рівень 1940 р. втричі⁶⁴. За цей час до ладу стало понад 1000 великих промислових підприємств. На базі технічного прогресу значних успіхів було досягнуто в розвитку машинобудування, металообробки, енергетики та інших важливих галузей важкої промисловості. Швидшими темпами розвивалась харчова і легка промисловість. Середньорічна чисельність промислово-виробничого персоналу республіки в 1958 р. становила 3720 тис. чоловік і збільшилась проти 1950 р. у півтора рази⁶⁵. Виріс освітній і культурно-технічний рівень робітничого класу, його політична і трудова активність. Піднеслась провідна роль робітничого класу в соціалістичному будівництві.

Зміцніла економіка колгоспного виробництва. Неподільні фонди колгоспів УРСР протягом 1951—1958 рр. зросли в 5,6 рази, а грошові доходи — в 5,5 рази. На полях укрупнених колгоспів працювало 190,7 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), 51,8 тис. зернових комбайнів, багато іншої сільськогосподарської техніки. Виросли керівні колгоспні кадри і спеціалісти, піднісся освітній і культурно-технічний рівень колгоспного селянства, його трудова і політична активність. Поліпшилось матеріальне забезпечення і культурно-побутове обслуговування трудівників села. Всі ці фактори сприяли піднесенню рівня сільськогосподарського виробництва, збільшенню продажу зерна, м'яса, молока, яєць та інших продуктів харчування і сільськогосподарської сировини.

Піднесення рівня організаційної діяльності Рад сприяло поліпшенню життєвого рівня трудящих. Значно збільшились витрати на житлове будівництво, соціально-культурні потреби народу. Зросла мережа шкіл, технікумів, вузів, наукових установ, лікувальних, культурноосвітніх та побутових закладів.

Отже, розвиток соціалістичного суспільства супроводжувався дальшою демократизацією радянського державного ладу, піднесенням ролі Радянської держави у будівництві соціалізму. Удосконалювались форми і методи роботи Рад депутатів трудящих — політичної основи Радянської держави. Поглиблення принципів соціалістичного демократизму в роботі органів державної влади на основі колегіальності, гласності і звітності справили позитивний вплив на дальше зміцнення зв'язків партії з масами, піднесення ролі трудящих у вирішенні питань державного, господарського і культурного будівництва.

Розвиток демократичних принципів діяльності Рад депутатів трудящих в 50-ті роки був важливим кроком на шляху переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, яка відбиває інтереси і волю всього народу.

⁶⁴ Народне господарство Української РСР в 1953 році. Стат. щоріч. К., 1964, с. 37.

⁶⁵ Народне господарство Української РСР в 1965 році, с. 89.

М. Р. ПЛЮЩ

ШЛЯХОМ ТРУДОВИХ ЗВЕРШЕНЬ

(Соціалістичне змагання
робітничого класу Української РСР.
1946—1958 рр.)

Марксизм-ленінізм визначив провідну роль робітничого класу як вирішальну силу, історично покликану не лише знищити владу буржуазії, а й здійснити соціалістичні перетворення і комуністичне оновлення людського суспільства. Творчо розвиваючи марксизм-ленінізм, КПРС послідовно втілює в життя заходи щодо зміцнення провідної ролі робітничого класу, посилення його участі в усіх сферах економічного, культурного і духовного життя. Робітничий клас Країни Рад під керівництвом Комуністичної партії відіграв вирішальну роль у становленні і розвитку важкої індустрії, утвердженні соціалістичних виробничих відносин. У роки післявоєнних п'ятирічок в міру неухильного підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня робітничого класу зростала його роль у розвитку провідних галузей економіки, прискоренні темпів технічного прогресу, створенні матеріально-технічної бази соціалізму.

Протягом 1946—1958 рр. відбулися великі кількісні і якісні зміни в складі робітничого класу УРСР. Особливо швидкими темпами зростали провідні загони робітничого класу в тих галузях важкої індустрії, які визначають технічний прогрес. Неухильно зростали кваліфіковані загони кадрових робітників у паливно-енергетичному комплексі, металургії, машинобудуванні. Трудова і політична активність робітничого класу виявлялася в різних формах соціалістичного змагання, у боротьбі виробничих колективів за дострокове виконання п'ятирічних планів, високу якість продукції, піднесення ефективності виробництва.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни радянський народ приступив до мирного будівництва. Комуністична партія і Радянський уряд спрямували зусилля трудящих нашої країни на ліквідацію тяжких наслідків спустошливої війни, переведення економіки на мирні рейки, здійснення завдань післявоєнної п'ятирічки. Постанова ЦК ВКП(б) про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. (березень 1946 р.) відіграла важливу роль в розгортанні масово-політичної роботи по роз'ясненню завдань п'ятирічки, організації соціалістичного змагання за якнайшвидшу відбудову господарства, підвищення продуктивності праці, успішне виконання народногосподарських планів¹. Партійні, профспілкові і комсомольські організації провели значну агітаційну і пропагандистську роботу серед трудящих, мобілізували робітничий клас, колгоспне селянство і радянську інтелігенцію на відбудову народного господарства. П'ятирічний план став бойовою програмою мільйонів радянських людей.

Висока політична свідомість, трудова і творча ініціатива робітничого класу у ході відбудови народного господарства особливо яскраво виявилися в широкому розгортанні соціалістичного змагання, в багатьох патріотичних починах за дострокове виконання завдань четвертої п'ятирічки.

Мобілізуючи трудящих на виконання завдань відбудови, партія керувалася настановами В. І. Леніна про те, що в умовах Радянської влади «організація змагання на соціалістичних началах повинна стати одним з найбільш важливих і найбільш вдячних завдань реорганізації

¹ Рішення партії и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.). М., 1968, т. 3, с. 320.

суспільства»². Соціалістичне змагання партія розглядала як могутній прискорювач розвитку продуктивних сил; удосконалення виробничих відносин, ефективний засіб комуністичного виховання трудящих, залучення їх до управління виробництвом. У ході змагання зростала трудова і творча ініціатива робітничого класу, виникали і набували розвитку важливі патріотичні почини, спрямовані на підвищення продуктивності праці, дострокове виконання виробничих планів.

Партійні організації Української РСР спрямували профспілкові, комсомольські організації республіки на посилення роботи серед виробничих колективів, мобілізацію робітничого класу на успішне виконання завдань четвертої п'ятирічки на основі широкого розгортання соціалістичного змагання, стахановського руху. Важливу роль у мобілізації зусиль парторганізацій на посилення організаторської і виховної роботи серед трудящих відіграла постанова ЦК ВКП(б) від 28 лютого 1948 р. «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу»³.

У ході боротьби за відбудову народного господарства відроджувалися славні традиції стахановського руху довоєнних років, набували розвитку нові патріотичні почини передовиків і трудових колективів. Вже на початку п'ятирічки робітники Донбасу виявили яскравий зразок патріотичного ставлення до Батьківщини і розуміння тих завдань, які Комуністична партія поставила перед усім радянським народом. Так, навесні 1946 р. колектив Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова виступив ініціатором Всесоюзного соціалістичного змагання за виконання і перевиконання п'ятирічного плану. Почин макіївців підтримали текстильники Москви, працівники Північно-Донецької залізниці та багатьох провідних галузей промисловості. У процесі соцзмагання трудящі боролися за підвищення продуктивності праці, випуск понадпланової продукції, високу культуру виробництва, ефективну працю. У промисловості, на транспорті і будівництві все більшого розмаху набував рух за швидкісні методи праці, за використання внутрішніх резервів виробництва, якнайшвидше введення в дію відбудованих заводів, фабрик, шахт. На відбудові Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, шахт Донбасу, велетнів металургійної промисловості зразки трудового героїзму, дружби і товариської взаємодопомоги демонстрували бригади, в яких працювали пліч-о-пліч посланці багатьох братніх республік нашої країни. У відповідь на Звернення ЦК ВКП(б) до трудящих напередодні виборів до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.) в країні розгорнулося змагання трудових колективів за гідну зустріч цієї величної події⁴.

Соціалістичне змагання під керівництвом Комуністичної партії стало випробуванням засобом залучення широких народних мас до виконання господарських планів, підвищення продуктивності праці, дальшого зміцнення економічної могутності нашої Батьківщини. Комуністична партія у роки відбудови народного господарства вживала заходів щодо підвищення ролі комуністів у розробці соціалістичних зобов'язань, посилення політико-виховної роботи. Головна увага приділялася удосконаленню форм і методів керівництва соціалістичним змаганням.

У першому році четвертої п'ятирічки значних успіхів у соціалістичному змаганні добився робітничий клас Донбасу. За п'ять місяців 1946 р. шахтарі Сталінської області, включившись у соцзмагання, дали країні додатково 180 ешелонів вугілля. Металурги краю у фонд дострокового виконання п'ятирічки випустили 40 тис. т чавуну, 46 тис. т сталі і 31,5 тис. т прокату⁵. На партійно-господарському активі області в ли-

² *Ленін В. І.* Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — *Повне зібр. творів*. Пер. з 5-го рос. вид., т. 36, с. 142.

³ «Партийная жизнь», 1948, № 6, с. 6.

⁴ «Правда», 1946, 2 февр.

⁵ Там же, 20 июля.

стопаді 1946 р. були розроблені заходи щодо збільшення видобутку вугілля, виконання і перевиконання зобов'язань, взятих у Всесоюзному соціалістичному змаганні. На цей час шахтарі області видобули понад план 90 тис. т вугілля. Значних досягнень у вуглевидобутку добилися колективи гірників трестів «Сніжнянантрацит», «Чистяковантрацит», «Макіїввугілля»⁶. У Всесоюзному змаганні за виконання плану 1946 р. визначних трудових перемог добилися трудівники Новомакіївського коксохімзаводу, шахтоуправління ім. Кірова у Криворіжжі, будівельники Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна та ін.⁷

У складних умовах працівники вугільної промисловості республіки здійснювали відбудову шахт, багато з яких були затоплені, не вистачало техніки і досвідчених кадрів. Вагомий внесок у розвиток цієї важливої галузі народного господарства в роки четвертої п'ятирічки зробили справжні майстри вуглевидобутку: ініціатор впровадження графіку циклічності, начальник дільниці на шахті № 5-6 ім. Димитрова І. І. Бридько (незабаром двічі Герой Соціалістичної Праці), майстер швидкісних методів нарізання лав, вибійник шахти № 28 «Венгерівка» комуніст Л. Т. Голоколосов, який за два роки п'ятирічки виконав понад 12 річних норм. Новатор був удостоєний звання лауреата Державної премії⁸. Знатними майстрами швидкісного видобутку вугілля у ці роки стали І. Т. Валігура, Г. І. Запорожець, П. Ю. Синяговський та інші гірники.

У змаганні за дострокове виконання виробничої програми першого року п'ятирічки відзначилися колективи близько 190 підприємств Сталінської області, які було нагороджено почесними грамотами⁹. Серед них колектив гірників комбінату «Сталінвугілля», який річний план 1946 р. за 11 місяців перевиконав і дав понад річне завдання близько 16 тис. т вугілля. Гірники комбінату «Артемвугілля» понад план видобули 92,8 тис. т вугілля¹⁰.

Батьківщина високо оцінила трудовий подвиг працівників вугільної промисловості в роки відбудови. Верховна Рада СРСР встановила медаль «За відбудову вугільних шахт Донбасу», а Рада Міністрів СРСР — звання «Почесний шахтар». На честь великого подвигу працівників вугільної промисловості країна стала святкувати День шахтаря. Вже восени 1947 р. гірники Донбасу давали країні понад дві третини довоєнного видобутку вугілля, а в четвертому кварталі 1949 р. було видобуто вугілля більше, ніж у 1940 р.¹¹ Всі 60 шахт Криворізького басейну, які діяли до війни, були відбудовані до початку 1948 р.¹²

У доповіді «П'ятдесят років великих перемог соціалізму» Л. І. Брежнев підкреслював значення трудового подвигу радянського народу у відбудові господарства: «Народ-герой, який вкрив себе невмирущою бойовою славою, тісно згуртувався навколо партії і в роки післявоєнної відбудови знову виявив свої чудові якості — стійкість, самовідданість, працьовитість»¹³.

Трудовий героїзм робітничого класу на відбудові народного господарства свідчив про його високу класову свідомість, творче ставлення до праці, самовіддану любов до Батьківщини. Пафос творчої праці на відбудові, широкий фронт соціалістичного змагання породили тисячі

⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 656, арк. 2—3.

⁷ «Правда», 1946, 18 люля.

⁸ Кудлай О. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. К., 1965, с. 67.

⁹ Центральний державний історичний архів у Києві, ф. 4957, оп. 1, спр. 152, арк. 22.

¹⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 838, арк. 6.

¹¹ Рабочий класс СССР (1938—1965). М., 1971, с. 77.

¹² Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954, с. 488.

¹³ Брежнев Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму. — Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., 1971, с. 88.

ударників і новаторів виробництва, приклад яких запалював на нові трудові подвиги мільйони послідовників.

Комуністична партія своєю організаторською і виховною роботою спрямовувала зусилля трудових колективів на вирішення першочергових завдань п'ятирічки: відбудову паливно-енергетичного комплексу, залізничного транспорту, машинобудівних і металургійних заводів. Комуністи і комсомольці йшли у перших рядах учасників соціалістичного змагання, вони очолювали найвідповідальніші ділянки, показували приклади трудового героїзму. Більше половини комуністів Сталінської області, зайнятих у вугільній промисловості, в кінці 1948 р. працювали на підземних виробках¹⁴. На початку 1949 р. серед членів і кандидатів партії, які працювали у промисловості УРСР, 16 500 були стахановцями¹⁵. Ініціатором змагання за скорочення строків виплавки металу і підвищення продуктивності праці став сталевар Маріупольського заводу ім. Ілліча комуніст М. Є. Кучерін. Він незмінно добивався скорочення терміну плавки і збільшення зйому сталі. Металурги країни підтримали почин майстра швидкісного сталеваріння, а за успіхи у праці новатор був нагороджений орденом Леніна. Значного успіху у впровадженні швидкісних плавок, збільшенні виробництва металу добилися металурги Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського, «Азовсталі» та ін.¹⁶ Серед сталеварів заводу ім. Петровського визначних досягнень у застосуванні швидкісних плавок добився комуніст І. М. Невчас, який достроково виконав річну програму. Новатор був нагороджений орденом Леніна¹⁷.

Масовий трудовий героїзм проявили будівельники на відбудові Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, «Запоріжсталі», «Азовсталі» та інших великих промислових об'єктів. У Всесоюзному соціалістичному змаганні багатотисячний колектив будівельників Дніпрогесу неодноразово виходив переможцем і був нагороджений перехідним Червоним прапором Ради Міністрів СРСР. Поряд з учасниками Вітчизняної війни, комуністами тут самовіддано працювали комсомольсько-молодіжні бригади бетонниць П. Шило і П. Коробової¹⁸. Творчо працювали на Дніпрогесі бригадир монтажників комуніст П. І. Синявський, комуністи — старший майстер зварних робіт І. Я. Урсов, тесляр С. А. Мілешин. Багато з них були удостоєні високих урядових нагород, а 10 чоловік — ордена Леніна¹⁹. Завдяки наполегливій праці тисяч будівельників були досягнуті визначні успіхи у відбудові електроенергетики. У четвертому кварталі 1949 р. було досягнуто рівня виробництва електроенергії, наміченого планом на 1950 р.²⁰ Серед будівельників Радянської України заслуженою славою користувався майстер своєї справи І. М. Рахманін. Новатор запропонував новий метод цегельної кладки і за 3,5 року п'ятирічки виконав 20 річних норм²¹. І. М. Рахманін був удостоєний звання лауреата Державної премії за розробку методу цегляно-кладочних робіт. Демобілізовані воїни самовіддано трудилися у багатьох галузях промисловості, на транспорті і будівництві, виявляли високу трудову активність, вели за собою молодь. Вони йшли у перших рядах учасників змагання за високу продуктивність праці, впровадження швидкісних методів, високу якість продук-

¹⁴ Історія міст і сіл УРСР. Донецька обл. К., 1970, с. 63.

¹⁵ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. К., 1949, с. 61.

¹⁶ Розвиток народного господарства Української РСР в 1917—1967 рр., т. 2. К., 1967, с. 205.

¹⁷ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська обл. К., 1969, с. 100.

¹⁸ Кузємин І. Парторганізація Днепрогестроя в авангарде боротьби за возродження Днепровской ГЭС. К., 1951, с. 19, 31.

¹⁹ Історія міст і сіл УРСР. Запорізька обл. К., 1970, с. 99.

²⁰ «Більшовик України», 1951, № 12, с. 43.

²¹ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, у 2-х т., т. 2. К., 1974, с. 35.

ції, за дострокове виконання виробничих планів. Такими були токарь Харківського електромеханічного заводу О. В. Заславський, колишній командир гвардійського мінометного підрозділу, старший майстер прокатного цеху заводу «Запоріжсталь» Ф. І. Шуваєв, токарь Харківського турбогенераторного заводу В. Д. Дрокін та ін. Трудовий подвиг багатьох передових колективів республіки на відбудові одержав високу оцінку Комуністичної партії і Радянського уряду.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 грудня 1947 р. за досягнення на фронті відбудови колективи «Запоріжбуду» і «Запоріжсталі» було нагороджено орденом Леніна²². Високу оцінку в роки відбудови одержав трудовий подвиг гірників республіки. 81 тис. гірників було нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу: 150 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, понад 100 гірників стали лауреатами Державної премії, 14 тис.—удостоєно звання «Почесний шахтар». Лише за 1949—1951 рр. 46 працівників підприємств чорної металургії удостоєні звання лауреата Державної премії²³.

Серед працівників нафтової промисловості у ці роки значного розмаху набуло змагання за звання колективу стахановської праці. У 1949 р. 33% учасників змагання були стахановцями. Ініціатором впровадження багатосвердловинного методу обслуговування серед бориславських нафтовиків став комуніст І. І. Михлик. Незабаром його метод був підхоплений багатьма послідовниками, що забезпечило велике заощадження коштів. Новатор був нагороджений орденом Леніна²⁴.

На рудниках Кривбасу в роки четвертої п'ятирічки завдяки творчості робітників виник новий метод багаточиклічного буріння. Розгорнулося змагання за дострокове виконання річних планів, ефективне використання машин і обладнання, економію матеріалів і електроенергії. Знатний бурильник Я. В. Троян став ініціатором дострокового виконання річного і п'ятирічного плану в гірничорудній промисловості. У нього було багато послідовників. Якщо в 1946 р. понад 8800 робітників Кривбасу достроково виконали свої річні норми, то в 1949 р. їх було вже понад 20 тис.²⁵ Піднесення трудової активності серед робітничого класу України в четвертій п'ятирічці знаходило яскравий вияв у зростанні рядів учасників змагання. Так, у 1945 р. ним було охоплено 80% робітників і службовців республіки, на кінець 1948 р.—90%. У ряді галузей промисловості і на транспорті цей процент був ще вищим²⁶.

Постійне прагнення до підвищення продуктивності праці, успішного виконання завдань п'ятирічки серед працівників машинобудівної промисловості виявляється у впровадженні швидкісних методів обробки металу, русі за колективи стахановської праці, планове впровадження досвіду передовиків і новаторів виробництва. Крайці токарі машинобудівних заводів Києва, Харкова, Одеси наслідували приклад лєнінградського токаря Г. С. Борткевича і москвича П. Б. Бикова і доклали багато творчих зусиль до впровадження швидкісних методів обробки металу. Токарі-новатори не лише самі добивалися великих успіхів у швидкісних методах обробки деталей, а й передавали передовий досвід товаришам, очолювали роботу курсів, школи передовиків, вчили на практиці боротися за високу продуктивність праці. У 1947 р. лише на машинобудівних заводах Харкова було 15,7 тис. швидкісників, а 1950 р. серед машинобудівників республіки їх нараховувалося понад 30 тис.

²² Нариси історії Запорізької обласної партійної організації. К., 1967, с. 238.

²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 1221, арк. 31, 33.

²⁴ Дмитрієнко В. С. Відбудова і розвиток нафтової промисловості Борислава в повоєнні роки.— Укр. істор. журн., 1973, № 8, с. 96, 98.

²⁵ Кучма І. П. Восстановление горнорудной промышленности Украины. Днепропетровск, 1957, с. 43, 44.

²⁶ КПРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання в промисловості України. К., 1975, с. 157.

чоловік²⁷. Багатьом новаторам машинобудівної промисловості за вагомий вклад у вдосконалення технології різання металу і підвищення продуктивності праці було присвоєно звання лауреата Державної премії. Ними стали В. Д. Дрокін, К. С. Кисляков, І. П. Подвезько, Г. С. Неженко, В. К. Семинський та ін.²⁸

У роки четвертої п'ятирічки зміцніла дружба новаторів України і братніх республік нашої країни. Часто підприємства Української РСР відвідували стахановці і новатори Москви і Ленінграда, які передавали передовий досвід, обмінювалися досягненнями в удосконаленні технології виробництва. Працівники легкої промисловості республіки підтримали почин текстильниці бавовняного комбінату з Орехово-Зуєва М. М. Волкової — ініціатора швидкісної багатостатної роботи. Лише на підприємствах Харкова в кінці 1949 р. було майже 2000 бригад швидкісників і понад 1800 бригад багатостатників²⁹. Колективи України підтримали почин майстра московського заводу «Калібр» М. О. Російського, який запропонував змагатися за вихід відсталих ділянок у передові, за колективи стахановської праці.

Заклик ленінградців змагатися за дострокове виконання плану другого року четвертої п'ятирічки до 30-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції був підтриманий багатьма колективами України. Змагання згодом переросло у рух за дострокове виконання четвертої п'ятирічки. У переджовтневому змаганні великих трудових перемог домоглися машинобудівники Харкова, працівники легкої промисловості республіки, залізничники Волині³⁰. Заклик колективів московських підприємств змагатися за ефективне використання промислових потужностей, збільшення випуску продукції з наявних виробничих площ і устаткування знайшов підтримку серед робітників України. Успіхів у цьому змаганні добилися трудівники Ворошиловграда, Одеси та ін.

Змагання за високу якість виробів за почином помічника майстра Краснохолмського камвольного комбінату О. С. Чутких незабаром охопило не лише працівників легкої промисловості України, а й більшість галузей народного господарства. Його широкий розмах свідчив про якісно нову сходинку в боротьбі за високу продуктивність праці, нові можливості у зв'язку з розвитком вітчизняної техніки і удосконаленням технології. У змагання за відмінну якість продукції включилися металурги і харчовики. За звання «Колективу відмінної якості» боролися цехи, заводи, фабрики. У 1949 р. в русі за високу якість виробів взяли участь близько 30 тис. бригад підприємств республіки³¹.

У багатьох промислових центрах України ширилося змагання за звання «Кращого підприємства міста», а на заводах — за звання «Кращий токарь», «Кращий слюсар», «Кращий сталевар» тощо³². У республіці здійснювалася значна робота партійними, профспілковими організаціями щодо підведення підсумків змагання, нагородження переможців. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР (липень 1947 р.) встановлювалися перехідні Червоні прапори і грошові премії колективам-переможцям за виконання і перевиконання п'ятирічного плану 1946—1950 рр.³³ Переможці соцзмагання заносилися на Дошку пошани та нагороджувалися знаками «Відмінник соціалістичного змагання». У змаганні за дострокове виконання п'ятирічки неодноразово виборювали

²⁷ Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.). К., 1972, с. 159.

²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 1217, арк. 8.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 49, арк. 12.

³⁰ «Правда України», 1947, 5 окт.; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. К., 1968, с. 106.

³¹ КІРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання в промисловості України, с. 158.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 3, арк. 16.

³³ Там же, спр. 15, арк. 1.

перші місця і нагороджувалися перехідними Червоними прапорами ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР колективи шахтарів, харківські тракторобудівники та ін.³⁴

Понад 100 підприємств легкої промисловості республіки достроково закінчили річну програму до знаменної дати в результаті трудового подвигу в соціалістичному змаганні. План 1947 р. по випуску валової продукції було виконано на 103,6%. Понад план виготовлено продукції на 12 млн. крб.³⁵ У Всесоюзному соціалістичному змаганні колективи підприємств легкої промисловості в 1947 р. сім раз виборювали перехідні Червоні прапори Ради Міністрів СРСР, шість раз прапори ВЦРПС і Міністерства легкої промисловості СРСР, десятки разів завойовували другі і треті премії³⁶.

У наступні роки четвертої п'ятирічки працівники легкої промисловості УРСР у змаганні за дострокове виконання державних планів добилися нових успіхів. Наприклад, у 1949 р. працівникам цієї галузі сім раз присуджувалися перехідні Червоні прапори ВЦРПС і Міністерства легкої промисловості СРСР з врученням перших премій. У Всесоюзному змаганні кращих показників домоглися колективи київських взуттєвих фабрик № 1 і № 4, харківських панчішної фабрики і канатного заводу, Чернівецької трикотажної фабрики та ін. План 1949 р. працівники легкої промисловості виконали на 125%. Понад 35 тис. працівників цієї галузі змагалися за випуск продукції відмінної якості³⁷. Восени 1949 р. у текстильній промисловості України працювало понад 970 бригад відмінної якості, в яких об'єднувалося більше 4,6 тис. чоловік. У змагання за випуск продукції відмінної якості серед працівників швейної і трикотажної промисловості на 1 квітня 1949 р. включилося понад 34,4 тис. учасників. Вибороли звання ударника і стахановця на цей час більше 19,4 тис. чоловік³⁸.

Залізничники України розгорнули змагання за скорочення часу простоїв локомотивів, дострокове завершення завдань п'ятирічки. Ширився рух машиністів-п'ятисотенників (за 500-кілометровий пробіг паровоза за добу), машиністів-великоваговиків. Паровозні бригади республіки розгорнули змагання за прогресивні методи експлуатації локомотивів і подовження їх строку роботи, ініціатором якого був лауреат Державної премії М. О. Лунін. Машиністи УРСР наслідували приклад машиніста депо Красний Лиман Південно-Донецької залізниці Г. С. Шумилова — ініціатора збільшення середньодобового пробігу паровоза і заощадження палива. Лише серед залізничників Кіровоградщини на початку п'ятирічки було понад 18 тис. стахановців і ударників³⁹. У результаті самовідданої праці будівельників і залізничників до 1948 р. було в основному завершено капітальну відбудову залізниць Донбасу та Криворіжжя⁴⁰.

У Всесоюзному змаганні колектив Південної залізниці 1946 р. неодноразово виборював перехідні Червоні прапори Міністерства шляхів сполучень і ВЦРПС. Успіхів добилися також колективи І Львівської дистанції шляху Львівської дороги, Краснолиманської дистанції Північно-Донецької дороги, Полтавського паровозоремонтного заводу⁴¹. Високих показників у змаганні за дострокове перевезення вантажів

³⁴ ЦА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 1221, арк. 13.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 572, оп. 2, спр. 154, арк. 2, 4.

³⁶ Там же, арк. 31.

³⁷ Там же, спр. 265, арк. 3, 4, 7.

³⁸ Там же, ф. 2605, оп. 8, спр. 81, арк. 56, 87.

³⁹ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 5, спр. 342, арк. 233.

⁴⁰ Індустріально-колгоспна держава. К., 1972, с. 70.

⁴¹ «Правда», 1946, 20 юлія.

добилися залізничники Помошлянського відділення Одеської залізниці, депо станції Черкаси, Південно-Західної залізниці та ін.⁴²

Колективи 72 підприємств Південно-Донецької залізниці достроково виконали п'ятирічні плани. Понад 8,5 тис. працівників залізниці достроково виконали п'ятирічне завдання, а 3750 чоловік — від 10 до 18 річних норм⁴³. У змаганні залізничників за дострокове виконання завдань п'ятирічки визначних успіхів добилися колективи Гречанського і Шепетівського відділків Вінницької залізниці. Перші місця у Всесоюзному соцзмаганні виборювала паровозна бригада старшого машиніста станції Шепетівка, очолювана комуністом В. Н. Пархоцом. Вона була удостоєна звання Кращої паровозної бригади країни. Звання Кращого машиніста залізниць країни Міністерством шляхів сполучення СРСР було присвоєно старшому машиністу комсомольського паровоза ім. М. О. Островського Г. Кудашову⁴⁴.

Завдяки масовому руху серед працівників залізничного транспорту за дострокове виконання завдань четвертої п'ятирічки і їх активній участі у соціалістичному змаганні п'ятирічний план було успішно виконано.

У пропаганді і впровадженні досвіду передовиків і новаторів виробництва важливу роль відігравали наради і зльоти новаторів, стахановські школи, ради та ін. У ході їх підготовки і проведення організувалася демонстрація передових методів роботи, намічались заходи щодо підвищення продуктивності праці, підводилися підсумки соціалістичного змагання тощо.

Цінний почин пропаганди передових прийомів праці виник на відбудові Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Стахановські наради, які тут відбувалися у визначений день тижня і відігравали позитивну роль у поширенні передового досвіду відбудовних робіт, були впроваджені на будівництві Каховської ГЕС⁴⁵. Успішно здійснювали організацію показу роботи кращих виробничників стахановські ради на Харківщині, зокрема у ряді цехів Харківського заводу транспортного машинобудування. Так, завдяки постійній роботі партійної, профспілкової і комсомольської організації ливарного цеху в цьому напрямку, весь колектив цеху став стахановським⁴⁶. Досвідчені передовики і новатори виробництва очолювали роботу стахановських шкіл і на робочих місцях забезпечували практичний показ передових прийомів праці, готували нові загоны передовиків. Наприклад, на київському заводі «Арсенал» роботою такої школи керував бригадир токарів депутат Верховної Ради УРСР комуніст Г. Я. Царик, на Дніпродзержинському металургійному заводі ім. Ф. Е. Дзержинського одну із стахановських шкіл очолював відомий сталевар-швидкісник П. С. Кочетков, на Харківському турбогенераторному заводі роботою школи керував токар-новатор В. Д. Дрокін. Велике значення для пропаганди і поширення передових методів праці, досягнень стахановців і новаторів виробництва мало проведення нарад передовиків виробництва. На республіканських, обласних і районних нарадах передовики і новатори виробництва розповідали про свою роботу, ділилися передовим досвідом. Протягом 1946—1948 рр. відбулося 57 республіканських нарад передовиків промисловості, транспорту, сільського господарства та ін.⁴⁷ Значну роль у пропаганді передового досвіду відіграли преса і радіо. На сторінках республіканських газет, а також заводських багатотиражок пропагувалися досягнення

⁴² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 102, спр. 1322, арк. 29; спр. 1231, арк. 27.

⁴³ Донецький обласний державний архів, ф. 920, оп. 2, спр. 14, арк. 17.

⁴⁴ Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів, 1972, с. 252.

⁴⁵ «Рад. Україна», 1951, 5 трав.

⁴⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 825, арк. 9.

⁴⁷ КПРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України, с. 165.

виробничих колективів, виступали передовики і новатори виробництва. Редколегії газет брали активну участь в організації оглядів резервів виробництва, зустрічей передовиків, перекличок, в пропаганді діяльності шкіл передових методів праці тощо.

Під керівництвом Комуністичної партії робітничий клас Української РСР виявив масовий трудовий героїзм на відбудові народного господарства. У складі робітничого класу республіки на кінець п'ятирічки було понад 50% ударників і стахановців, які йшли в перших лавах учасників соціалістичного змагання⁴⁸. Самовідданою працею будівельників, металургів, машинобудівників, працівників транспорту були підняті з руїн заводи і фабрики, шахти і рудники.

У змаганні за дострокове виконання завдань четвертої п'ятирічки разом з трудящими РРФСР та інших братніх республік добилися успіхів шахтарі і металурги Донбасу, машинобудівники Харкова, Києва, Одеси, Львова. Країна одержала більше сталі і чавуну, ніж у 1940 р.⁴⁹, було закладено міцний фундамент нових трудових перемог у будівництві соціалістичного суспільства.

Героїчними трудовими зусиллями радянського народу складні завдання четвертого п'ятирічного плану були успішно розв'язані. У відбудову і розвиток народного господарства в ці роки вагомий вклад зробив робітничий клас — головна продуктивна сила радянського суспільства. У важких умовах нестатків і труднощів відбудовного періоду робітничий клас виявив велику стійкість і організованість, відданість комуністичним ідеалам. За роки четвертої п'ятирічки він зріс кількісно і якісно, зросла провідна роль його у розгортанні соціалістичного змагання, боротьбі за підвищення продуктивності праці, розвитку основних галузей промисловості, будівництва і транспорту.

Партійні організації Радянської України провели велику роз'яснювальну і виховну роботу серед трудящих, мобілізуючи їх на виконання завдань п'ятої п'ятирічки, впровадження додаткових резервів у виробництво, підвищення продуктивності праці. Важливу роль у мобілізації виробничих колективів на виконання плану розвитку народного господарства відіграла постанова ЦК ВКП(б) від 4 січня 1952 р. про соціалістичне змагання в промисловості і сільському господарстві, яка націлила партійні, профспілкові і комсомольські організації всіляко підтримувати цінні починання, які народжуються в ході соціалістичного змагання, добиватися, щоб відстаючі працівники, бригади, цехи, підприємства і колгоспи піднімалися до рівня передових⁵⁰.

Велике трудове і політичне піднесення серед трудящих викликали рішення XIX з'їзду партії (жовтень 1952 р.), який прийняв директиви п'ятого п'ятирічного плану. У республіці, як і в усій країні, розгорнулося соціалістичне змагання за виконання плану розвитку народного господарства на 1951—1955 рр. Справжній трудовий героїзм виявляли шахтарі, металурги, машинобудівники Радянської України, які йшли в перших рядах учасників соціалістичного змагання за збільшення видобутку палива, виплавки металу, створення нових машин і механізмів. Металурги республіки включилися у боротьбу за виплавку високоякісного чавуну і сталі, збільшення виплавки металу на основі впровадження швидкісних плавок. Перед у цьому змаганні вели багатотисячні колективи «Запоріжсталі», «Дніпроспецсталі», Дніпропетровського заводу ім. Г. І. Петровського та ін. Колектив мартенівського цеху «Запоріжсталі» виборов звання Крайній мартенівський цех країни за II квартал 1951 р. У Всесоюзному соціалістичному змаганні колективи Дніпровського електродного і Дніпровського алюмінієвого заво-

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 9, арк. 1; ф. 2, оп. 1, спр. 46, арк. 60.

⁴⁹ Советский рабочий класс. М., 1973, с. 432.

⁵⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6. М., 1971, с. 339, 340.

від цього року завоювали перехідні Червоні прапори, відповідно — Ради Міністрів Союзу РСР і Міністерства металургії та ВЦРПС⁵¹.

Запорізький обком, міськком партії разом з обласною радою профспілок провели значну організаторську роботу з метою поширення комплексного змагання, ініціаторами якого виступили новатори «Запоріжсталі» сталевари С. С. Якименко, С. М. Мартинов, О. Н. Небилицин⁵². Суть патріотичного почину полягала в тому, що в соціалістичне змагання металургів за збільшення виплавки сталі включалися колективи споріднених підприємств, які гарантували своєчасне забезпечення сировиною, паливом для виконання взятих зобов'язань. У комплексне змагання включалися працівники коксохімічної промисловості та інших підприємств⁵³. На нарадах стахановців при Запорізькому міськкомі партії накреслювалися заходи щодо забезпечення умов успішного виконання соціалістичних зобов'язань сталеварами «Запоріжсталі», поширення патріотичного почину новаторів.

Про значну роль руху новаторів у впровадженні швидкісних методів праці свідчить такий приклад. У 1951 р. на металургійних заводах було проведено понад 7 тис. швидкісних плавок, завдяки яким додатково виплавлено 84 тис. т сталі⁵⁴. У наступні роки п'ятирічки металурги республіки в змаганні за збільшення виплавки металу добилися нових успіхів у праці на основі швидкісних плавок. Колектив металургів «Запоріжсталі» у змаганні за виконання завдань п'ятої п'ятирічки, нарощуючи виробничі потужності, достроково виконав план 1952 р. по всьому металургійному циклу. За рахунок зниження собівартості металу заощаджено понад 4 млн. крб.⁵⁵ У колективі заводу виросли молоді новатори-майстри швидкісних методів сталеваріння. Серед них Г. К. Пометун, який у двадцять два роки виборов звання Кращого сталевара Радянського Союзу, та ін. Швидкісні методи сталеваріння набули значного поширення на заводі «Дніпроспецсталь», де почин за збільшення виплавки сталі бригадира — комуніста П. Є. Кириченка, сталеварів Д. Галушко, В. Печених, М. Бойка підтримав весь колектив другого сталеплавильного цеху⁵⁶. Знатні майстри швидкісного сталеваріння у роки п'ятої п'ятирічки виросли в колективах Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського, Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова, Єнакіївського металургійного і Жданівського металургійного ім. Ілліча, «Азовсталі» та ін.⁵⁷ Лише у 1953 р. колектив мартенівського цеху № 2 Макіївського заводу ім. С. М. Кірова видав 2200 швидкісних плавок⁵⁸. Серед майстрів-швидкісників на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського визначних успіхів у праці добилися П. Махота, Ф. Карпенко, Ф. Сергеев та ін. Звання Кращого сталевара країни виборов В. К. Михлик, а мартенівський цех зайняв перше місце серед підприємств чорної металургії СРСР⁵⁹.

Працівники вугільної промисловості Української РСР розгорнули боротьбу за збільшення видобутку «чорного золота» на основі впровадження циклічного графіку вуглевидобутку, швидкісного проходження шахтних стволів, впровадження нової гірничої техніки. У змаганні за підвищення продуктивності праці гірники Сталінської області 1951 р. здобули велику трудову перемогу. Вони дали країні понад план 313,5 тис. т вугілля⁶⁰.

⁵¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 124, спр. 749, арк. 62, 63.

⁵² Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, с. 250.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 531, арк. 4, 16, 17.

⁵⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 1221, арк. 34.

⁵⁵ «Правда України», 1953, 12 апр.

⁵⁶ «Рад. Україна», 1955, 7 трав.

⁵⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 206, спр. 538, арк. 24.

⁵⁸ «Рад. Донеччина», 1954, 1 січ.

⁵⁹ Роки великого походу. Дніпропетровськ, 1967, с. 96.

⁶⁰ Донецький обласний державний архів, ф. 920, оп. 2, спр. 38, арк. 14.

Весною 1952 р. на підприємствах Сталінської області із загального числа учасників змагання понад 262 тис. чоловік вибороли звання стахановців і ударників. На цей час за колективними стахановськими планами серед шахтарів комбінату «Сталінвугілля» працювало 190 дільниць, 68 комбайнових лав, понад 7 тис. бригад. За особистими стахановськими планами працювало понад 16,5 тис. чоловік. Прохідники шахти № 40 «Курахівка» тресту «Червоноармійськвугілля» виступили ініціаторами змагання за швидкісне проходження гірничих виробок і довели швидкість проходки в середньому до 70—80 м на місяць⁶¹. Серед гірницьких колективів розгорнулося змагання за зразкову роботу підземного транспорту. Ініціатором почину роботи за особистим стахановським планом підвищення продуктивності праці серед гірників виступив бригадир шахти № 5 «Трудівська» Віктор Сугоняко⁶². Восени 1952 р. в Сталінській області різними формами соціалістичного змагання було охоплено майже 792 тис. робітників та інженерно-технічних працівників. Серед них вибороли високі звання Відмінника соцзмагання, стахановця та ударника понад 514 тис. чоловік⁶³. Ці дані свідчать про велике трудове піднесення серед робітничого класу Донбасу в роки п'ятої п'ятирічки, про наполегливу організаторську і виховну роботу партійних, профспілкових і комсомольських організацій. У республіці велася велика робота серед трудящих по залученню їх до участі в соціалістичному змаганні, забезпеченню ленінських принципів гласності і порівняльності результатів змагання, підтримці передових патріотичних починів робітничого класу.

На початку п'ятої п'ятирічки серед машинобудівників України розгорнулося змагання за зниження ваги і поліпшення якості машин за почином колективу Новокраматорського машинобудівного заводу⁶⁴. Навесні 1952 р. на машинобудівних заводах Краматорська в змагання за випуск продукції відмінної якості включилося 205 бригад⁶⁵. Газети «Правда України» і «Правда» опублікували звернення новокраматорців про змагання за зниження ваги і підвищення якості машин. Патріотичний почин машинобудівників Краматорська підтримали робітники багатьох підприємств країни⁶⁶. У змаганні вагомих успіхів добилися колективи машинобудівних заводів Харкова й Одеси. Зокрема, успішно діяли колективи харківських заводів — тракторного ім. Серго Орджонікідзе, «Серп і Молот» й електромеханічного, Одеського заводу радіально-свердильних верстатів⁶⁷.

Весною 1953 р. вісім колективів машинобудівних заводів Ворошиловградської області також включилися в змагання за зниження ваги машин і поліпшення їх якості. Значної економії металу досягли колективи заводів: паровозобудівного ім. Жовтневої революції, Краснолучського машинобудівного та ін.⁶⁸ Колектив Ворошиловградського паровозобудівного заводу у соціалістичному змаганні з коломенськими паровозобудівниками на початку п'ятирічки добився успіхів. На середину 1951 р. 17 цехам і 116 дільницям заводу було присвоєно звання стахановських⁶⁹. Серед колективів підприємств Ворошиловграда на цей час загін ударників і стахановців становив 25 тис. чоловік⁷⁰.

На початку п'ятої п'ятирічки понад 80 колективів машинобудівних заводів Київщини працювали по-стахановському. Завдяки розгортанню

⁶¹ Донецький обласний державний архів, ф. 920, ок. 2, спр. 66, арк. 9, 10.

⁶² Там же, спр. 38, с. 3.

⁶³ Там же, спр. 66, арк. 140.

⁶⁴ Там же, спр. 65, арк. 112.

⁶⁵ Там же, спр. 66, арк. 12.

⁶⁶ «Правда України», 1952, 12 ноября; «Правда», 1952, 23 дек.

⁶⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 729, арк. 60, 61, 65.

⁶⁸ Там же, спр. 739, арк. 17, 18.

⁶⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 124, спр. 184, арк. 49.

⁷⁰ Там же, спр. 196, арк. 55.

масового змагання на машинобудівних заводах області додатково було введено в експлуатацію 42 тис. м² виробничих площ. Високих виробничих показників добилися київські заводи «Арсенал», «Точелектроприлад», «Трансигнал», колективи швейної фабрики ім. Смирнова-Ласточкіна, взуттєвої фабрики № 1 та ін.⁷¹

Новатори машинобудівних заводів України наслідували приклад куйбишевського токаря В. Колесова, який доповнив метод швидкісного різання металу Г. Борткевича новим методом силового різання і став обточувати деталі у 8 разів швидше, ніж його попередник⁷². Добиваючись підвищення продуктивності праці, токарі-новатори республіки виводили нові різці, високопродуктивні пристрої, сміливо впроваджували силове різання металу. В роки п'ятої п'ятирічки нових успіхів у змаганні за високу продуктивність добилися токарі одного з львівських заводів В. Й. Гургаль, Харківського тракторного заводу В. П. Дикань, Одеського заводу радіально-свердлильних верстатів Г. С. Нежсвенко, київського заводу «Червоний екскаватор» В. К. Семинський. Їх приклад наслідували тисячі передовиків промисловості. На машинобудівних заводах Харківщини швидкісними і силовими методами різання металу опанували 6,5 тис. робітників⁷³. Широко застосовуючи новаторські прийоми, стахановці і ударники виконували по кілька норм за рік, достроково завершували завдання п'ятої п'ятирічки. Велике значення для розвитку промисловості республіки мали рішення XVIII з'їзду Компартії України (березень 1954 р.), який накреслив конкретні заходи щодо підвищення продуктивності праці в усіх галузях промисловості⁷⁴⁻⁷⁵.

Партійні організації Донбасу багато зробили для збільшення вуглевидобутку. Понад 15 тис. гірників комбінату «Донецьквугілля» підтримали почин машиністів комбайна шахти «Никанор» комуніста Т. Михайлова, який виступив ініціатором змагання за підвищення продуктивності праці на основі розробки і впровадження особистих стахановських планів робочого часу на кожній операції, і склали такі плани. У колективі комбінату «Донбасантрацит» цей почин підтримали 32 тис. гірників⁷⁶. Визначних перемог у змаганні за збільшення видобутку вугілля на основі впровадження графіку циклічності вуглевидобутку, швидкісних методів проходження штреків, вмілого використання нової гірничої техніки добилися: бригада прохідників І. Побоки шахти № 1-2 ім. Мельникова тресту «Лисичанськвугілля», колектив дільниці № 1 шахти № 5-6 ім. Г. М. Димитрова, гірники шахти № 100 «Голубівка» тресту «Первомайськвугілля», шахти ім. Л. І. Лутугіна тресту «Чистяковантрацит», шахти «Анненська» тресту «Кадіїввугілля», шахти «Пролетарська Глибока» тресту «Макіїввугілля» та ін.⁷⁷

На рудниках Кривбасу розгорнувся рух за ущільнення робочого дня. Металурги республіки підтримали почин колективу цеху Дніпровського заводу ім. Ф. Е. Держинського, який виступив ініціатором змагання за краще використання потужностей доменних печей і режим економії. Значного поширення набуло також змагання за зниження собівартості на кожній операції, ініціаторами якого були московські робітники Г. Муханов і М. Левченко. Колесопрокатники Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. К. Лібкнехта творчо доповнили почин москвичів, запропонувавши розробляти колективні стахановські плани зниження собівартості продукції. Партійна і профспілкова організації Ворошиловградського трубопрокатного заводу ім. Якубовського провели значну

⁷¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 124, спр. 963, арк. 9—10; спр. 964, арк. 25.

⁷² Советский рабочий класс, с. 448.

⁷³ Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, с. 349.

⁷⁴⁻⁷⁵ Там же, с. 181.

⁷⁶ Іваненко Г. Советские шахтеры в борьбе за уголь. М., 1958, с. 69.

⁷⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 739, арк. 16, 17.

роботу з метою поширення цього змагання серед колективу. Масовим стало змагання за почином москвичів на «Запоріжсталі» та інших заводах⁷⁸. Визначними трудовими перемогами в соціалістичному змаганні завершили працівники металургійної промисловості УРСР 1954 р. Вони виконали план по всьому циклу. Успіхів у збільшенні виробництва металу добився ряд колективів.

У роки п'ятої п'ятирічки набуло значного розмаху змагання виробничих колективів за високу якість продукції. Цьому сприяли техніко-економічні можливості виробництва, вищий рівень професійної підготовки робітничого класу, постійне зростання трудової і політичної активності працівників народного господарства. Навесні 1952 р. змагання за випуск продукції високої сортності і відмінної якості набуло значного розвитку серед колективів підприємств текстильної промисловості України, в якому взяли участь 732 бригади і цехи⁷⁹, серед тракторобудівників Харкова (майже 700 бригад), на підприємствах Львова і Києва⁸⁰. У столиці республіки на той час понад 3 тис. змін, 1 тис. цехів і 500 підприємств змагалися за право називатися зміною, цехом, підприємством колективної стахановської праці. Вибороли це право 783 зміни, 325 цехів, майже 2 тис. бригад, 5 підприємств⁸¹.

На 50 найбільших підприємствах Харківської області у змагання за випуск продукції відмінної якості включилося 50 тис. робітників⁸². Ініціатива токаря Харківського турбогенераторного заводу ім. С. М. Кірова, лауреата Державної премії К. С. Кислякова, який виступив з пропозицією змагатися за випуск бездефектної продукції на основі організації бригад відмінної якості, була схвалена ЦК профспілки працівників важкого машинобудування і набула поширення по всій країні⁸³. Широкий розмах змагання за відмінну якість продукції набуло на Харківському тракторному заводі, «Серп і Молот» та ін.⁸⁴ У змаганні за понадпланові нагромадження в 1953 р. добилися успіхів працівники Сталинської залізниці, колективи 73 підприємств Львова⁸⁵. Високу оцінку одержала на XVIII з'їзді Компартії України робота Харківського тракторного заводу ім. Серго Орджонікідзе, київського заводу «Червоний екскаватор», Одеського заводу ім. Жовтневої революції, колективи яких постійно перевиконували плани за кількісними і якісними показниками⁸⁶.

Велике трудове піднесення панувало у виробничих колективах хімічної промисловості України, серед яких понад 12,5 тис. працівників вибороли звання стахановців⁸⁷. Високопродуктивною працею відзначалися будівельники Каховської ГЕС, працівники електростанцій республіки. П'ята п'ятирічка ознаменувалася досягненнями працівників легкої промисловості України. У соціалістичному змаганні за понадпланову економію, поліпшення якості виробів добилися успіхів робітники Дрогобицької, Житомирської, Львівської, Сумської та інших областей⁸⁸. Трудове піднесення, творча ініціатива панували серед залізничників республіки. Ще більшого розмаху набуло змагання машиністів за швидкісне водіння великогазових поїздів, дальший розвиток починів маши-

⁷⁸ Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской ССР, 1972, вып. 3, с. 29, 32.

⁷⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 559, арк. 23.

⁸⁰ Там же, спр. 546, арк. 8, 14.

⁸¹ Там же, спр. 559, арк. 21.

⁸² Там же, арк. 42.

⁸³ Рабочий класс СССР (1951—1965 гг.). М., 1969, с. 304.

⁸⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 534, арк. 119, 139.

⁸⁵ Там же, спр. 559, арк. 78; спр. 651, арк. 4.

⁸⁶ XVIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, с. 12, 13.

⁸⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 1221, арк. 60.

⁸⁸ Шелета М. Т. Борьба рабочего класса Украины за развитие промышленности. Чернівці, 1970, с. 13.

ністів-новаторів М. О. Луїна, Г. С. Шумилова, В. Г. Блаженова. У боротьбі за виконання планів перевозок вантажів успіхів добилися працівники Сталінської залізниці, які лише у 1955 р. провели 123 тис. великовагових швидкісних поїздів, що дало можливість додатково перевезти понад 41,4 млн. т вантажів⁸⁹. У Всесоюзному соціалістичному змаганні визначної перемоги добився колектив Знамянського відділу, який виборов перше місце і завоював перехідний Червоний прапор ВЦРПС і Міністерства шляхів сполучення СРСР.

Працівники вугільної промисловості України включилися у соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань п'ятої п'ятирічки. У завершальному році п'ятирічки трудових перемог у змаганні добилися гірники шахт № 6-7, № 3-5 трестів «Первомайськвугілля» та «Свердловвугілля» Ворошиловградської області. Гірники тресту «Первомайськвугілля» видобули за неповний рік понад план 52 тис. т вугілля, «Свердловвугілля» — 98,2 тис. т вугілля⁹⁰. Гірники Криворіжжя дали понад план 430 тис. т залізної руди, виконали план по всьому гірничорудному циклу⁹¹.

У ході соціалістичного змагання за дострокове виконання завдань п'ятої п'ятирічки понад 52,3 тис. передовиків вугільної промисловості Сталінської області достроково завершили виконання п'ятирічки. Трудовими перемогами зустрічали шосту п'ятирічку колективи шахт «Кочегарка» та ім. Рум'янцева⁹². Визначних трудових перемог у соціалістичному змаганні за дострокове виконання завдань п'ятої п'ятирічки добилися машинобудівники Харкова, Києва, Одеси. Робітники 107 підприємств Дніпропетровщини, включившись у змагання, до грудня 1955 р. завершили виробничі плани. Про це відзначалося у звітній доповіді першого секретаря Дніпропетровського обкому Компартії України В. В. Щербицького на XII обласній партконференції (грудень 1955 р.).

У результаті впровадження нової техніки і передової технології, постійного підвищення ділової кваліфікації, високих показників у підвищенні продуктивності праці добилися на кінець п'ятирічки колективи Харківського заводу транспортного машинобудування, заводу «Серп і Молот» та ін. План п'ятої п'ятирічки колективом Харківського заводу транспортного машинобудування був виконаний до 18 жовтня 1955 р., одержано 9,5 млн. крб. понадпланової економії. За неповний 1955 р. колектив харківського заводу «Серп і Молот» виготовив десятки тисяч комбайнових двигунів, понад 10 тис. копнувачів та інших машин⁹³. Трудове піднесення серед робітників Запорізької області забезпечило можливість випустити в 1955 р. продукції в 2,5 рази більше, ніж у 1950 р. Продуктивність праці зросла тут за роки п'ятої п'ятирічки на 60%⁹⁴.

Трудовий подвиг радянського народу в боротьбі за виконання п'ятої п'ятирічки забезпечив даліше піднесення всіх галузей народного господарства. Загальний обсяг валової продукції країни збільшився в 1955 р., порівняно з 1950 р., на 85%⁹⁵. Творчою працею спеціалістів і робітників у ході трудового суперництва були покликані до життя нові галузі промисловості, здійснено велику програму будівництва, досягнуто визначних успіхів у розвитку транспорту. Дальшого розвитку набули такі провідні галузі промисловості, як машинобудування, паливна і металургійна.

Робітничий клас Української РСР у соціалістичному змаганні за виконання і перевиконання завдань п'ятирічки вніс вагомий вклад у

⁸⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 206, спр. 538, арк. 172.

⁹⁰ Там же, спр. 94, арк. 7, 22.

⁹¹ Там же, спр. 107, арк. 15, 18.

⁹² Там же, оп. 214, спр. 229, арк. 15.

⁹³ Там же, оп. 206, спр. 662, арк. 25, 155, 179.

⁹⁴ Там же, спр. 238, арк. 121, 122.

⁹⁵ Страна Советов за 50 лет. М., 1967, с. 57.

зміцнення економічної могутності Батьківщини, розвиток визначальних галузей промисловості. Виплавка сталі в республіці за п'ятирічку зросла більше як на 100%, чавуну — на 81, виробництво прокату — на 96%. До ладу стали понад 500 великих підприємств, 27 мартенівських печей, 21 прокатний, трубопрокатний і трубозварювальний стани та ін. Продуктивність праці у промисловості зросла порівняно з 1950 р. на 46%⁹⁶.

Партійні і профспілкові організації Донбасу в роки п'ятої п'ятирічки приділяли значну увагу пропаганді передового досвіду. У березні 1952 р. на базі роботи стахановців заводу «Азовсталь» відбулася нарада стахановців Сталінської області. Вивчалися передові методи праці, досвід організації соціалістичного змагання. На базі Краматорського верстатобудівного заводу була проведена нарада передовиків машинобудівних і металургійних заводів. Колектив цеху № 3 цього підприємства навесні 1952 р. вибором право називатися цехом колективної стахановської праці⁹⁷. Тільки у третьому кварталі 1952 р. у Сталінській області стахановським методом праці було навчено понад 19 тис. чоловік⁹⁸.

На металургійних заводах «Дніпроспецсталь» і «Запоріжсталь» у роки п'ятої п'ятирічки узагальнення і поширення передового досвіду стахановців і новаторів набуло різних форм. Новатори і передовики виробництва очолювали школи передового досвіду. Про їх досягнення розповідали «Листки передовиків змагання», брошури і плакати. На заводі «Запоріжсталь» у 1954—1955 рр. вивченню і узагальненню передового досвіду роботи сталеварів були присвячені 22 брошури, випущено кілька плакатів. Зокрема, висвітлювалися досвід сталевара Г. К. Пометуна та ін.⁹⁹ Пропаганді і поширенню передового досвіду сприяли школи передового досвіду на машинобудівних заводах Одеси і Харкова. У 1955 р. на Харківському електромеханічному заводі (ХЕМЗ) працювало 55 шкіл передових методів праці, якими керували новатори заводу. В них навчалася понад 2 тис. молодих робітників¹⁰⁰. На заводах Одеси також працювали школи передового досвіду, відбувалися технічні конференції новаторів з питань швидкісного різання металу, автоматичного зварювання¹⁰¹.

Комбінатом «Сталіншахтобуд» спільно з редакцією газети «Труд» у жовтні 1954 р. і квітні 1955 р. було проведено обмін досвідом кращих прохідників¹⁰². У Київській області кількість робітників, що навчалася передових методів праці, збільшилася з 1954 до 1955 р. на 20 тис. чоловік¹⁰³.

Значну увагу поширенню передового досвіду приділяли партійні та профспілкові організації Львівської області. Це питання було в центрі уваги учасників нарад господарського і профспілкового активу області восени 1951 р., а також наради молодих стахановців та жінок-стахановок на початку 1952 р.¹⁰⁴ На ряді підприємств області в 1952 р. розгорнули роботу стахановські школи. Зокрема, такі школи працювали на заводі № 5 Львівського заводоуправління цегельних заводів, Львівському керамічному та ін. На заводах низьковольтних ламп, приводних пресів, металообробному та інших широко впроваджувалися стахановські методи праці за почином інженера Ф. І. Ковальова. Сотні бригад розгортали змагання за підвищення якості продукції за почином О. С. Чутких, зниження собівартості продукції за почином М. Левченка і Г. Му-

⁹⁶ Об итогах выполнения пятого пятилетнего плана развития СССР и союзных республик за 1951—1955 гг. М., 1956, с. 62, 63.

⁹⁷ Донецький обласний державний архів, ф. 920, оп. 2, спр. 66, арк. 11.

⁹⁸ Там же, арк. 140.

⁹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 206, спр. 253, арк. 44.

¹⁰⁰ Там же, оп. 214, спр. 106, арк. 14.

¹⁰¹ Там же, спр. 101, арк. 63.

¹⁰² Там же, оп. 214, спр. 229, арк. 17.

¹⁰³ Історія робітничого класу Української РСР, с. 352.

¹⁰⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 546, арк. 4.

ханова та ін.¹⁰⁵ У колективі Львівського електролампового заводу значних успіхів добилися бригади в змаганні за відмінне виконання кожної виробничої операції за методом підмосковних токарів А. Жан-дарова і О. Агафонова, за комплексну економію сировини і матеріалів на кожній виробничій операції за методом Л. Корабельникової¹⁰⁶.

Початок шостої п'ятирічки ознаменувався значним поштовхом діяльності партійних і профспілкових організацій щодо вивчення і впровадження передових прийомів праці. Успішно працювали школи передового досвіду на Єнакіївському металургійному заводі, Ворошиловградському паровозобудівному ім. Жовтневої революції¹⁰⁷, металургійному заводі ім. К. Є. Ворошилова¹⁰⁸. У 1956 р. на Україні заводськими і міжзаводськими школами передового досвіду було охоплено 630 тис. робітників¹⁰⁹. У пропаганді досвіду передовиків і новаторів виробництва важливу роль відігравали екскурсії на споріднені підприємства, виставки передового досвіду УРСР в Києві та обласних центрах. Цьому важливому питанню значну увагу приділяли преса і радіо республіки.

У резолюції XIX з'їзду Компартії України (17—21 січня 1956 р.) визначалися відповідальні завдання перед трудовими колективами республіки у боротьбі за виконання завдань шостої п'ятирічки: «Широко розгорнути соціалістичне змагання за виконання і перевиконання завдань шостої п'ятирічки кожним підприємством, шахтою, будовою, колгоспом, радгоспом, за неухильне піднесення продуктивності праці, зниження собівартості і поліпшення якості продукції, здійснення суворого режиму економії, скорочення затрат праці на виробництво одиниці продукції, виявлення і повне використання внутрішніх резервів в усіх галузях народного господарства УРСР»¹¹⁰.

Трудовими дарунками зустріли з'їзд Компартії України гірники Криворізького залізорудного басейну, які видобули понад план близько півмільйона тонн залізної руди¹¹¹. У республіці, як і в усій країні, широко розгорнулося змагання трудових колективів за гідну зустріч XX з'їзду КПРС. Працівники вугільної промисловості доклали чимало зусиль для збільшення видобутку вугілля, зниження собівартості палива. Ударною працею над виконанням виробничих завдань у цей час прославилися гірники трестів «Чистяківантрацит», «Первомайськвугілля», «Красногвардійськвугілля», а також окремі колективи шахт № 7 «Трудівська», ім. Кисельова, «Холодна Балка» та ін.¹¹² Серед досвідчених майстрів вуглевидобутку Донбасу, таких як І. І. Бридько, І. М. Побока, І. Т. Валігура, виростили нові новатори і передовики виробництва: машиніст вугільного комбайну шахти № 1-2 «Горська» В. І. Пилипенко, забійник Н. К. Бутенко, наваловідбійник І. Ф. Котов та ін. У промові на XIX з'їзді Компартії України делегат з'їзду В. І. Пилипенко розповів про успіхи колективу шахти, який за роки п'ятої п'ятирічки видобув понад план 217 тис. т вугілля, добився значного зниження його собівартості¹¹³.

У роки шостої п'ятирічки наростання творчої ініціативи і трудової активності робітничого класу Української РСР знаходило яскравий вияв у розробці і впровадженні комплексних планів передових методів праці, зростанні чисельності учасників змагання за професіями, підви-

¹⁰⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 546, арк. 6, 8.

¹⁰⁶ Там же, арк. 14.

¹⁰⁷ Там же, спр. 1514, арк. 118, 160.

¹⁰⁸ Там же, спр. 1521, арк. 36.

¹⁰⁹ «УРЕ», т. 17. К., 1965, с. 166.

¹¹⁰ КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918—1956. К., 1958, с. 689.

¹¹¹ XIX съезд Коммунистической партии Украины. Материалы съезда. К., 1956, с. 41.

¹¹² Там же, с. 13, 38, 39.

¹¹³ Там же, с. 130, 146.

щенні якості і зниженні собівартості продукції, збільшенні випуску її з наявних виробничих площ і обладнання.

У мобілізації трудових колективів на виконання завдань п'ятирічки важливу роль відіграло посилення організаторської діяльності партійних та профспілкових організацій республіки. Велику роботу було проведено, зокрема, на виконання рішень травневого (1956 р.) Пленуму ЦК Компартії України «Про хід виконання директив ХХ з'їзду КПРС про розвиток вугільної промисловості Української РСР»¹¹⁴, а також постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про невідкладні заходи по розвитку вугільної промисловості Української РСР»¹¹⁵, здійснювалися заходи щодо зміцнення матеріально-технічної бази, втілення в життя широкої програми шахтного будівництва. Велике значення для розвитку вугільної промисловості Донбасу мали трудовий героїзм і творча ініціатива гірників. Так, в кінці 1956 р. бригадир забійників шахти № 2 «Північна» тресту «Краснодонвугілля» комуніст М. Я. Мамай виступив з закликом розпочати змагання за щозмінний видобуток кожним шахтарем тонни вугілля понад план. Гірники одностайно підтримали патріотичний почин. Він був доповнений і розвинутий чистяковським гірником О. А. Кольчиком, який став ініціатором змагання за зниження собівартості кожної тонни вугілля на один карбованець. На кінець 1958 р. у змагання за збільшення видобутку і зниження собівартості вугілля включилося близько 300 тис. шахтарів Української РСР¹¹⁶. Серед багатьох колективів гірників країни одержав підтримку почин М. Я. Мамай та О. А. Кольчика. У змагання за щозмінне збільшення виробництва продукції і зниження її собівартості включилися металурги, хіміки, машинобудівники.

Велике трудове піднесення серед працівників чорної металургії УРСР викликала постанова Ради Міністрів СРСР (квітень 1957 р.) про заходи по забезпеченню дальшого розвитку чорної металургії УРСР, яка накреслила чіткі шляхи дальшого розвитку металургії Придніпров'я і Донбасу. Партійні, профспілкові і комсомольські організації республіки проводили широку роз'яснювальну роботу серед працівників чорної металургії, мобілізували трудящих на виконання цієї постанови. Постійну роботу серед металургів заводу «Запоріжсталь» і «Дніпрспецсталь» у роки шостої п'ятирічки здійснювали партійні групи, які виступали застрільниками соціалістичного змагання. Так, у прокатному цеху заводу «Дніпрспецсталь» значну роль відіграла група у подоланні відставання цеху, виведенні його на перші місця у Всесоюзному змаганні металургів¹¹⁷. Велике значення для мобілізації зусиль трудових колективів на нові виробничі перемоги мали громадські огляди внутрішніх резервів, екскурсії на споріднені підприємства, обмін передовим досвідом. Питання організації соціалістичного змагання, забезпечення його гласності, визначення переможців були також в центрі уваги нарад працівників господарського і профспілкового активу. Позитивних результатів у проведенні громадських оглядів резервів виробництва добилися партійні та профспілкові організації колективів Зуївської електростанції, харцизьких сталедротяного, канатного і трубного заводів, паровозного депо станції Іловайська та ін.¹¹⁸

Трудовими перемогами у виконанні виробничих завдань зустрічали трудящі Української РСР 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Серед працівників промисловості ширилося змагання на

¹¹⁴ «Рад. Україна», 1956, 26 трав.

¹¹⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 4. М., 1958, с. 649.

¹¹⁶ Позачерговий ХХ з'їзд Комунистичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1959, с. 101.

¹¹⁷ Партийные группы на предприятии. М., 1957, с. 61, 63, 67.

¹¹⁸ Главное — работа с людьми. К., 1959, с. 92.

честь знаменної дати. Шахтарі республіки, включившись у змагання за щоденний видобуток надпланового вугілля, перевиконали план 1957 р. видобутку вугілля по Донбасу на 1,5 млн. т ¹¹⁹. Перемоги у змаганні на честь річниці Жовтня добилися колективи підприємств Києва: «Точ-електроприлад», «Червоний екскаватор», паровозного депо «Київ-Пасажирський». Перше місце вибороли у Всесоюзному змаганні колективи трестів «Південзахтрансбуд», «Укрлегбуд», «Укртрансспецбуд», які були нагороджені перехідними Червоними прапорами і преміями Ради Міністрів СРСР ¹²⁰. У Всесоюзному змаганні на честь 40-річчя Великого Жовтня перше місце 13 раз присуджувалося колективу Ворошиловградського тепловозобудівного заводу ¹²¹, і третє місце Мелітопольському моторному заводу ¹²². Шість кварталів (1956—1957 рр.) тримав перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС колектив «Дні-проспекталі» ¹²³.

Великих трудових перемог добилися шахтарі Ворошиловградської області, колективи підприємств Львівської області, працівники нафтової і газової промисловості Радянської України. Гірники Ворошиловградської області в лютому 1957 р. у змаганні вибороли перше місце і видобули понад план 83 тис. т вугілля ¹²⁴. Колективи підприємств Львівської області лише в першому півріччі 1957 р. випустили продукції понад план на 160 млн. крб. Премії за трудові перемоги у Всесоюзному змаганні присуджувалися колективам трестів «Укргазнафтобуду», дашавських сажзаводів ¹²⁵ та ін. На кінець 1957 р. у промисловості УРСР соціалістичним змаганням було охоплено понад 5,2 млн. робітників та інженерно-технічних працівників ¹²⁶.

Трудове піднесення охопило молодь республіки. Високу політичну свідомість і трудову активність демонстрували комсомольсько-молодіжні бригади «Дніпроспекталі», на спорудженні вугільних шахт. Молодь Запоріжжя в «комсомольську копільку» поклала 50 млн. крб., які були заощаджені за рахунок зниження браку, економії сировини і впровадження раціоналізаторських пропозицій ¹²⁷. Серед машинобудівників Харківщини значного розмаху набув рух за складання особистих планів підвищення продуктивності праці, зачинателем якого став слюсар-інструментальник Харківського електромеханічного заводу комуніст О. В. Заславський. Виконуючи рішення грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок СРСР», партійні і профспілкові організації мобілізували маси трудящих на боротьбу за дальше піднесення соціалістичного змагання ¹²⁸. У 1958 р. в республіці, як і в усій країні, соціалістичне змагання набувало різноманітних форм. Зростала чисельність учасників змагання за звання Кращого робітника підприємства, за професіями, за високу продуктивність праці.

Восени 1958 р., коли вся країна готувалася до зустрічі XXI з'їзду КПРС, творчою ініціативою трудящих було покликано до життя рух за комуністичне ставлення до праці. Нову ініціативу колективу депо Москва-Сортувальна майже одночасно підхопили на багатьох підприємствах країни. Гасло зачинателів руху «Учитися, працювати і жити по-комуніс-

¹¹⁹ Митюков А. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности. К., 1965, с. 132.

¹²⁰ ПА ІП при КП Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 497, арк. 5; спр. 512, арк. 30.

¹²¹ «Ворошиловградская правда», 1957, 10 авг.

¹²² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 478, арк. 13.

¹²³ Там же, арк. 48.

¹²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 1514, арк. 43.

¹²⁵ Там же, спр. 1524, арк. 1—4, 9.

¹²⁶ Матвійчук М. М. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.). К., 1966, с. 127.

¹²⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 494, арк. 10.

¹²⁸ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб. док., т. 4, с. 812, 813.

тичному!» було підхоплено робітниками промисловості, будівництва і транспорту в усіх куточках нашої країни. Стрімке поширення руху, що означав якісно новий етап соціалістичного змагання, учасники якого поставили за мету не лише добиватися високих показників у праці, а й постійно підвищувати свій загальноосвітній і культурно-технічний рівень, брати участь в громадсько-політичному житті, боротися за утвердження комуністичної моралі і побуту, переконливо свідчило про велику організаторську і виховну роботу Комуністичної партії серед трудящих. Рух за комуністичне ставлення до праці за порівняно короткий час став могутньою силою у боротьбі за піднесення соціалістичної економіки, школою масового трудового подвигу, комуністичного виховання мас. Партія і уряд високо оцінили творчу ініціативу робітничого класу, забезпечили підтримку і умови для поширення руху в різних галузях промисловості і сільського господарства.

Серед робітничих колективів Радянської України в числі перших вклучилися в рух за комуністичне ставлення до праці металурги Дніпропетровського металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського й Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна, машинобудівники київського заводу «Червоний екскаватор» і Харківського заводу транспортного машинобудування ім. В. О. Малишева та ін.¹²⁹ У числі перших зачинателів нової форми змагання на Донбасі виступили колективи бригад шахти № 5-6 ім. Г. М. Димитрова на чолі з К. А. Севериновим, шахти «Північна» № 2 на чолі з М. Я. Мамаєм. Незабаром учасники руху почали доповнювати і розвивати умови змагання. Більш високим ступенем руху стало змагання за право називатися ударником комуністичної праці, бригадою комуністичної праці.

Робітничий клас Української РСР у роки післявоєнних п'ятирічок виступав провідною силою в боротьбі за виконання п'ятирічних планів, підвищення продуктивності праці, ініціатором патріотичних починів, різноманітних форм масового соціалістичного змагання. У доповіді Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна на XXV з'їзді КПРС «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» підкреслювалося: «Майже півстоліття економічний розвиток Радянського Союзу визначається п'ятирічними планами. Для кількох поколінь радянських людей п'ятирічки стали чудовою школою комуністичного виховання. В ході масового соціалістичного змагання за виконання і перевиконання п'ятирічних планів розкриваються величезні творчі можливості робітничого класу, селянства, інтелігенції»¹³⁰.

У 1945—1958 рр. під керівництвом партійних організацій республіки передові робітничі колективи вносили значний вклад у розвиток провідних галузей промисловості, будівництва і транспорту, в зміцнення і розширення матеріально-технічної бази народного господарства. Великого поширення у ці роки набув рух швидкісників, бригад і ударників праці, стахановців і новаторів, які демонстрували високопродуктивну працю, запалювали робітничу молодь на трудові подвиги. Самовідданою працею над зміцненням і розвитком матеріально-технічної бази соціалізму робітничий клас Української РСР здобув визнання і повагу серед всіх трудящих. У Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові КПРС Генеральний секретар ЦК Л. І. Брежнев підкреслював велике значення соціалістичного змагання. «Усі ми радіємо з того,— говорив він,— яке глибоке коріння пустили ленінські ідеї соціалістичного змагання. Ми пишаємося тим, що в авангарді змагання йдуть комуністи. Змагання справляє глибокий вплив на господарську практику, на громадсько-по-

¹²⁹ Движение за коммунистический труд в промышленности СССР 1958—1963. Сб. док. и материалов. М., 1965, с. 44, 54; Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине 1958—1961 гг. Сб. док. и материалов. К., 1963, с. 35—37.

¹³⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 170.

літичне життя країни, на моральну атмосферу»¹³¹. Радянські п'ятирічки стали яскравим символом бурхливого соціального і економічного прогресу першої в світі держави трудящих, символом самовідданої праці радянських людей в ім'я торжества комунізму.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

**БРАТЕРСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО НАРОДІВ СРСР
У ГОСПОДАРСЬКОМУ ЖИТТІ
(1946—1958 рр.)**

Дружба і братерське співробітництво народів СРСР у повоєнні роки, на етапі дальшого зміцнення й розвитку соціалізму, що переміг, характеризувалися новими рисами. Якісні зміни, що відбулися у взаємозв'язках усіх націй і народностей нашої країни, залежали передусім від розширення і зміцнення матеріально-технічної бази соціалізму. На основі науково-технічної революції, що розгорталася, в країні швидко розвивалися машинобудування, енергетика, хімічна, радіотехнічна, нафтова, газова та інші галузі промисловості. Суттєві зміни відбувалися в розвитку сільського господарства; розширювалися посівні площі, зростала його енергетична потужність, підвищувалась продуктивність усіх галузей.

Зрушення в соціально-політичному житті характеризувалися дальшим зближенням державної і колгоспно-кооперативної власностей, міста і села, робітничого класу і колгоспного селянства, працівників фізичної і розумової праці, збільшенням робітничого класу та інтелігенції, якісними змінами в їх складі та в складі колгоспного селянства, переростанням пролетарської диктатури в загальнонародну соціалістичну державу. КПРС із партії робітничого класу перетворилася в партію всього народу, всіх класів і соціальних груп. Високого ступеня в країні досяг процес формування єдиної радянської культури.

Корінні зміни в економічному, соціально-політичному та духовному житті всього радянського суспільства були визначальними для розвитку і дальшого зближення соціалістичних націй. У цей період бурхливо розвивалася їх економіка і культура, завершувався процес ліквідації фактичної нерівності між республіками. На етапі зміцнення й розвитку перемігшого соціалізму завершився процес складання нової історичної спільності людей — радянського народу. В основі цієї нової спільності, підкреслювалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, — «лежить непорушний союз робітничого класу, селянства та інтелігенції при провідній ролі робітничого класу, дружба всіх націй і народностей країни»¹.

Зміст і характер братерського співробітництва народів СРСР у досліджуваній період визначалися конкретними завданнями, які ставила партія. Після перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні потрібно було в найкоротші строки відбудувати народне господарство країни. «Здійснивши безприкладний подвиг у Великій Вітчизняній війні, — говориться у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, — радянський народ продемонстрував масовий героїзм і в мирній праці по відбудові зруйнованих міст і сіл, фабрик і заводів»².

Могутнім фактором у вирішенні народногосподарських завдань була дружба, співробітництво й взаємодопомога народів СРСР. Особли-

¹³¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 86.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 91.

² «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 6.

во яскраво проявилися вони у безкорисливій допомозі народів-братів тим районам, які зазнали німецько-фашистської окупації.

Допомогу потерпілим республікам надавали перш за все трудящі Російської Федерації, Казахстану, республік Середньої Азії та Закавказзя. Потерпілі від окупації республіки одержували насамперед значну матеріально-технічну допомогу. Союзний уряд виділяв на це великі кошти. З усіх кінців Радянського Союзу на Україну, в Білорусію та інші республіки йшли ешелони з машинами, верстатами, промисловим обладнанням, будівельними матеріалами. По всій країні розгорнувся масовий рух за подання допомоги районам, що зазнали окупації. Ініціатором цього руху виступив робітничий клас Росії. Трудящі Іркутської області запропонували створити при уряді СРСР спеціальний фонд допомоги визволеним районам. Тільки в Російській Федерації було створено десятки обласних шефських комітетів, які керували поданням братньої допомоги визволеним від фашистів районам.

Братерську допомогу, зокрема, одержувала УРСР у ході відбудови Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна. Для «Дніпрогесбуду» замовлення виконували підприємства Москви, Ленінграда, Куйбишева, Сталінограда, Магнітогорська, Томська, Баку, Ташкента та інших промислових центрів країни. Автозаводці Москви, наприклад, постачали на Дніпрогес автомобілі, заводи «Динамо» — мотори, електроапаратуру, «Красный пролетарий» — верстати «Фрезер», «Калибр» — інструменти, трансформатори. Підприємства легкої промисловості забезпечували будівельників електростанції взуттям, тканинами, одягом³. Ленінградський металічний завод у 1946 р. виготовив одну, а в 1947 р. — дві гідротурбіни. Робітники Ташкента виготовляли для Дніпрогесу кабелі. Всього у відбудові первенця гідроенергетики країни брало участь 120 підприємств Радянського Союзу. З усіх республік для відродження гідроелектростанції прибували інженери, техніки, кваліфіковані робітники — на будові працювали представники понад 20 національностей⁴.

Для відбудови металургійних підприємств Української РСР, зокрема таких, як «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», металургійних заводів ім. Г. І. Петровського і Ф. Е. Дзержинського, уряд (до травня 1947 р.) виділив 2,3 млрд. крб.⁵ Промислові підприємства братніх республік виконували замовлення для цих об'єктів. Тільки у відродженні «Запоріжсталі» брали участь 57 заводів країни.

Вся країна допомагала Українській РСР відроджувати вугільну промисловість. Для Донбасу виготовляли продукцію робітники Москви, Ленінграда, Горького, Ярославля тощо. Тільки в одному Ленінграді над замовленнями Сталінської (нині Донецької) і Ворошиловградської областей працювали колективи понад 70 заводів⁶. Головними постачальниками шахтних машин, кранів та іншої продукції для вугільної промисловості України були, наприклад, такі ленінградські підприємства, як завод підйомнотранспортного устаткування ім. С. М. Кірова, завод «Світлана» та ін. За перший квартал 1946 р. ленінградські підприємства «Електросила», «Ленинская искра» та інші відвантажили для Донбасу 100 потужних електромоторів, десятки підйомних механізмів, 428 акумуляторних батарей та інше обладнання⁷.

Українська РСР одержувала відчутну допомогу братніх республік і в процесі відродження інших галузей промисловості, а також сільськогосподарства, наукових та культурних закладів.

³ «Вечерняя Москва», 1947, 5 марта.

⁴ Промисловість Радянської України за 40 років. К., 1957, с. 63.

⁵ Шурыгин Е. И. Осуществление КПСС ленинской национальной политики в послевоенный период (1945—1958 гг.). Ростов-на-Дону, 1971, с. 43.

⁶ Там же, с. 42.

⁷ «Правда Украины», 1946, 6 жовт.

Вся країна допомагала відбудувати народне господарство Білоруської РСР. Союзний бюджет по республіці в роки четвертої п'ятирічки значно перевищував витрати всіх попередніх п'ятирічок. До середини 1948 р. вона одержала понад 50 тис. одиниць промислового обладнання, 10 тис. автомобілів. 15 тис. різних сільськогосподарських машин⁸. Російська Федерація, Азербайджан та інші республіки надсилали в Білорусію верстати, трансформатори, вугілля, нафту, дефіцитні будівельні матеріали, сільськогосподарські машини, вироби легкої та харчової промисловості.

Промислові підприємства, які ставали до ладу, випускали продукцію не лише для внутрішніх потреб — багато з них мали всесоюзне значення і тому їх продукція направлялася в усі кінці країни. Білоруська РСР, зокрема, вже в роки четвертої п'ятирічки постачала Українській РСР лісоматеріали, в яких відчували гостру потребу вугільна, металургійна, машинобудівна та інші галузі промисловості республіки. Тільки в січні 1946 р. трудящі Білорусії направили на Україну 848 вагонів лісу⁹. Поряд з лісоматеріалами в братні республіки в роки четвертої п'ятирічки почала йти продукція машинобудування: самосвали, локомотиви, насоси, різні верстати, сільськогосподарська техніка.

З кожним роком зростав вклад трудящих Української РСР у загальнонародну справу. В братні республіки надсилали свою продукцію шахтарі, металурги, машинобудівники, хлібороби. Так, Новокраматорський машинобудівний завод ім. В. І. Леніна перший блюмінг, виготовлений після війни, направив для Закавказького металургійного комбінату¹⁰. Цей же завод виготовляв у 1948 р. підйомні крани для Волзького гідровузла, Сухумської ГЕС, Новотагільського металургійного заводу та інших новобудов¹¹. Нікопольський південнотрубний завод почав надсилати в братні республіки труби для нафтової промисловості¹². Тоді ж братні республіки почали одержувати трактори з Харкова, плуги одеського заводу ім. Жовтневої революції, мінеральні добрива з Дніпродзержинського азотно-тукового заводу тощо.

Поряд з розширенням міжреспубліканського взаємообміну промисловою та сільськогосподарською продукцією, благотворний вплив на поглиблення трудової єдності радянських людей справляло розгортання всенародного соціалістичного змагання. Разом з дальшим розвитком його традиційних форм, зокрема таких, як стахановський рух, в післявоєнні роки на більш високий рівень піднялося Всесоюзне соціалістичне змагання. На новий рівень у своєму розвитку піднялося змагання промислових та сільськогосподарських колективів, районів, міст, областей у міжреспубліканському масштабі. Головним його змістом була боротьба за виконання і перевиконання планів четвертої п'ятирічки, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, за економію сировини та матеріалів.

Всенародний відгук знайшло звернення колективу макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова про розгортання соціалістичного змагання за дострокове виконання четвертої п'ятирічки. Це починання, яке в травні 1946 р. схвалив ЦК ВКП(б)¹³, активно підхопили працівники різних галузей народного господарства всіх братніх республік.

У ході розгортання соціалістичного змагання трудящі брали підвищені соціалістичні зобов'язання на честь виборів до Верховної Ради

⁸ Сурганов Ф. А. Белорусская ССР. М., 1972, с. 54.

⁹ «Советская Белоруссия», 1946, 19 лют.

¹⁰ Братское сотрудничество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР. 1947—1971. М., 1973, с. 334.

¹¹ «Правда Украины», 1947, 17 окт.

¹² Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України), ф. 1, оп. 18, спр. 2339, арк. 93.

¹³ Социалистическое соревнование в промышленности СССР. М., 1973, с. 155.

СРСР, свят 1 Травня і річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. В усіх республіках високу політичну та трудову активність викликало святкування 800-річчя Москви (1947 р.). На Україні, в Білорусії та інших республіках на честь цього ювілею відбулися урочисті збори обласних, міських та районних Рад депутатів трудящих, які проводилися спільно з представниками партійних та громадських організацій. Багато трудових колективів достроково відвантажували промислову та сільськогосподарську продукцію, яка виготовлялася за замовленням Москви¹⁴.

В листопаді 1947 р. до трудівників промисловості країни звернулися робітники Ленінграда з закликом розгорнути соціалістичне змагання за виконання п'ятирічки в чотири роки. Ленінградців палко підтримали трудівники багатьох промислових центрів країни, зокрема Української і Білоруської РСР. Нове починання обговорювалося в партійних організаціях, центральними, республіканськими і обласними комітетами профспілок, на господарських активах тощо. Робітники і службовці брали підвищені соціалістичні зобов'язання¹⁵, в результаті здійснення яких уже в жовтні 1948 р. близько 2 млн. робітників країни виконали річні плани, близько 70 тис. повністю завершили п'ятирічку¹⁶, а 300 тис. працювали в рахунок 1950 р. У Ворошиловградській області, наприклад, достроково виконали четвертий п'ятирічний план обсягу промислової продукції комбінати «Ворошиловградвугілля» і «Донбасантрацит», Лисичанський мехсклозавод, Рубіжанський хімічний комбінат, Лутугинський чавуноливарний завод. Підприємства області дали понад план 700 тис. т вугілля, значну кількість коксу, чавуну, різного обладнання, товарів широкого вжитку¹⁷.

Всенародну підтримку в країні знаходили цінні починання новаторів виробництва. Так, у роки четвертої п'ятирічки широку підтримку і поширення в братніх республіках знайшли починання російських робітників-новаторів: бригадира московської взуттєвої фабрики «Парижская коммуна» В. Матросова, старшого майстра московського заводу «Калибр» М. Російського, токаря Ленінградського верстатобудівного заводу Г. Бортквича, помічника майстра Краснохолмського камвольного комбінату О. Чутких, головного інженера фабрики «Пролетарская победа» (Московська обл.) Ф. Ковальова та ін. Їх досвід та досягнення інших передових російських робітників вивчалися на Україні і в Білорусії, в усіх республіках, сприяли вирішенню народногосподарських завдань, зміцненню інтернаціональної єдності робітничого класу країни.

Тоді ж у братніх республіках гарячий відгук знайшла ініціатива алтайських колгоспників, які закликали трудівників села змагатися за виконання і перевиконання четвертої п'ятирічки. В Росії і Білорусії було багато послідовників українських передовиків сільськогосподарського виробництва П. Ангеліної, О. Гіталова та М. Озерного.

В роки четвертої п'ятирічки відновлювали дружні контакти трудові колективи, які змагалися ще до війни, укладалися договори на соціалістичне змагання між заводами, фабриками, шахтами, колгоспами, районами, у міжреспубліканському масштабі.

Так, у 1947 р. знову підписали договір на змагання шахтарі Сталінської і Кемеровської областей. У зв'язку з цим гірники Сталінської області зобов'язалися в другому році п'ятирічки дати понад план 85200 т вугілля¹⁸. Тоді ж відновили традиційне змагання гірники «Нікопольмарганець» і «Чіатурмарганець», уклали договір на змагання колективи

¹⁴ ПА ЦП при ЦК Компарті України, ф. 1, оп. 76, спр. 23, арк. 97.

¹⁵ ЦДІА УРСР (Київ), ф. Р-4957, оп. 1, с. 268, арк. 312.

¹⁶ Социалистическое соревнование в промышленности СССР, с. 162.

¹⁷ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. Р-2488, оп. 1, спр. 118, арк. 79.

¹⁸ Партійний архів Донецького обкому Компарті України, ф. 326, оп. 12, спр. 343, арк. 201.

трестів «Кривбасруда» і «Уралруда»¹⁹, колектив Одеської залізниці викликав на змагання трудівників Кишинівської залізниці²⁰. В 1948 р. почали змагатися працівники Дніпрогесу імені В. І. Леніна і Щербаківської ГЕС (на Волзі). Нові договори на змагання уклали колективи машинобудівної, легкої та інших галузей промисловості Російської Федерації, України, Білорусії, активно включалися в міжреспубліканське змагання на договірних засадах сільськогосподарські колективи.

Братерське співробітництво народів СРСР у роки четвертої п'ятирічки сприяло успішному виконанню державних планів. Уже в 1948 р. обсяг промислового виробництва в країні перевищив довоєнний рівень. Достроково було відбудовано промисловість на Україні і в Білорусії, нових успіхів досягли всі республіки, помітні зрушення відбулися в сільському господарстві.

Все це дало змогу перейти до успішного вирішення завдань, які поставила партія перед радянським народом у п'ятій і шостій п'ятирічках. Здійснюючи ленінську національну політику в 50-і рр., КПРС піклувалась про подальше зміцнення дружби народів СРСР, розвиток їх інтернаціональної єдності в усіх сферах суспільного життя. Особливу увагу партія приділяла розширенню економічних взаємозв'язків між республіками. Народного господарськими завданнями, які були визначені XIX і XX з'їздами КПРС, передбачався дальший розвиток продуктивних сил, спеціалізація господарських комплексів усіх республік.

Економічне співробітництво між Російською Федерацією, Україною і Білорусією, як і між всіма республіками, характеризувалось перш за все розширенням господарських зв'язків по лінії збільшення взаємопоставок промислової і сільськогосподарської продукції. В 1957 р., наприклад, питома вага ввозу в УРСР з РРФСР становила 82,0%, а з Білорусії — 2,7%. Вивіз з Української РСР становив у тому році в ці республіки відповідно 70,3 і 11,7%²¹.

Важливе місце в поставках Україні, Білорусії та іншим республікам займала продукція, виготовлена підприємствами Москви, Ленінграда. Це пояснюється тим, що їх промисловість становила високу питому вагу в загальносоюзному виробництві. Так, промисловими підприємствами Москви в 1957 р. вироблялося 30% автомобілів, 30% шарикопідшипників, 50% трансформаторів, 75% важких електродвигунів, 20% верстатів, 46% шовку, 10% текстильної продукції і 10% шкіряної продукції, які вироблялися в Радянському Союзі. Залізничний вузол Москви перевозив тоді 10% всіх вантажів країни. Промисловість Ленінграда у цей період давала 48% усіх гідротурбін, що вироблялися в країні, 63% великих гідрогенераторів та ін.²² Крім цього проектні організації Москви складали проекти практично для головних галузей всієї промисловості країни²³.

Особливо активно обмінювалися братні республіки тією продукцією, яка була необхідна для розвитку електроенергетики, машинобудування, нафтохімії, тобто тих галузей, які визначають технічний прогрес.

Відчутну допомогу одержували трудящі Української РСР під час спорудження гідроелектростанцій, каналів, заводів та ін. Каховську ГЕС, наприклад, Українській РСР допомагала будувати вся країна. На будову надходили метал, машини, механізми, ліс і будівельні матеріали, засоби транспорту і зв'язку. Серед колективів, які виготовляли продукцію

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 3054, арк. 11.

²⁰ Там же, оп. 76, спр. 138, арк. 104.

²¹ *Городенский П. З.* Экономическое сотрудничество Украинской ССР с братскими союзными республиками. К., 1966, с. 12.

²² Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 556, оп. 3, спр. 652, арк. 14, 34.

²³ Там же, оп. 1, спр. 692, арк. 21.

для новобудови, були московський автозавод ім. Й. В. Сталіна (тепер ім. І. Лихачова), заводи «Москабель», «Стальмост», ім. М. І. Калініна, свердловські заводи «Уралмаш», «Уралхиммаш», «Уралэлектроаппарат» та інші підприємства. Значну допомогу лісоматеріалами надавала Білоруська РСР. Усього в будівництві Каховської ГЕС взяло участь понад 400 підприємств трьохсот міст Радянського Союзу. На відбудові працювали представники 25 національностей нашої країни. Вони свідомо вкладали в справу дальшого зміцнення дружби народів СРСР свою працю, свою братерську щирість. Бригадир комсомольсько-молодіжної бригади слюсарів-монтажників заводу «Уралхиммаш» О. Челюсников, наприклад, відзначав: «Приємно і радісно знати, що Україна, яка дев'ять років тому лежала в руїнах, з допомогою братніх народів залікувала рани війни і тепер зводить гігантські споруди на Дніпрі. Ми своєю працею надаємо допомогу братам-українцям здійснювати величні накреслення»²⁴.

Всенародну підтримку Україна одержала від трудящих братніх республік під час спорудження Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Будови одержували необхідні механізми, обладнання, будівельні матеріали від 380 промислових підприємств 100 міст країни. Тільки в 1952 р. будівельники Південно-Українського каналу одержали їх на суму близько 100 млн. крб. (в цінах того часу)²⁵.

Трудящі Української РСР теж активно допомагали братнім республікам споруджувати великі промислові об'єкти. Зокрема, помітний вклад вносили вони в будівництво гідроспоруд на Волзі. Почесні замовлення для братніх республік виконували промислові підприємства Дніпропетровської, Харківської, Донецької, Київської, Одеської, Ворошиловградської та інших областей республіки. Соціалістичне змагання за вчасне і якісне виготовлення продукції для братньої Росії очолили партійні, профспілкові та комсомольські організації. На підприємствах і залізницях створювалися громадські пости, які контролювали хід виконання замовлень. Між заводами-постачальниками і новобудовами встановлювалися ділові контакти. Все це сприяло успіхові постачання новобудов необхідною продукцією, підвищенню політичної і трудової активності робітничого класу.

Так, з високим патріотичним піднесенням виконували замовлення підприємства Дніпропетровської області. Серед них 11 металургійних, 3 машинобудівних та 8 підприємств легкої і місцевої промисловості. Тільки в 1952 р. металургійні підприємства області відвантажили новобудовам понад 7 т рейок, близько 5 тис. т труб, 13,5 тис. т прокату, 3 тис. т метизів тощо. Колектив нікопольського заводу будівельних машин ім. В. І. Леніна виготовив і достроково відвантажив 230 транспортерів, баштових кранів і бункерів. Дніпропетровський завод метало-конструкцій ім. Молотова відвантажив новобудовам понад 18 тис. т метало-конструкцій (на січень 1953 р.). Враховуючи значний внесок колективу у будівництво Волго-Донського судноплавного каналу імені В. І. Леніна, Президія Верховної Ради СРСР Указом від 19 вересня 1952 р. нагородила групу працівників цього заводу орденами та медалями²⁶.

Багато уваги виготовленню необхідної продукції і вчасній відправці на новобудови приділялося і в інших промислових центрах Української РСР. В 1952 р., наприклад, у рух допомоги великим будовам включилося 80 колективів Запорізької, 40 — Сталінської, 20 — Харківської областей²⁷.

²⁴ Дружба народів СРСР — велике завоювання ленінської національної політики КПРС. К., 1969, с. 183, 184.

²⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 170, спр. 183, арк. 6.

²⁶ Там же, арк. 155—157.

²⁷ Там же, арк. 6, 78, 96.

Розширення матеріальної братерської взаємодопомоги між республіками в 50-і рр. супроводжувалося дальшим розвитком трудової єдності, що проявлялося в соціалістичному змаганні, обміні передовим виробничим досвідом. Важливу роль у піднесенні трудової активності відіграли рішення XIX і XX з'їздів партії та пленумів ЦК, що відбулися в цей період. У січні 1952 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання в промисловості і сільському господарстві». Центральний комітет зобов'язав партійні, профспілкові, комсомольські організації і господарські органи поліпшити керівництво соціалістичним змаганням, усунути формалізм у цій справі, забезпечити активну участь у ньому всіх робітників, колгоспників і спеціалістів, надавати їм повсякденну допомогу. Постанова вказувала на необхідність більш широкого поширення досвіду передових підприємств, колгоспів і новаторів виробництва²⁸.

Ініціативи та патріотичні рухи, що народжувалися в промисловості та сільському господарстві, з кожним роком все більше виходили за рамки галузей та окремих регіонів, набували всесоюзних масштабів, що мало велике значення для об'єднання трудових зусиль трудящих усіх республік, зміцнення дружби народів СРСР. Трудова інтернаціональна єдність яскраво проявилася в соціалістичному змаганні на честь XIX і XX з'їздів партії, 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Особливо яскраво інтернаціональний характер соціалістичного змагання проявився під час святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією.

На Україні, в Білорусії та інших республіках активну підтримку в 50-і рр. знайшли численні патріотичні почини, ініціатором яких виступав робітничий клас Російської Федерації, зокрема Москви і Ленінграда. Особливо широкого розмаху набрали почини передовиків московської ордену Леніна взуттєвої фабрики «Буревестник» М. Левченка і Г. Муханова, які запропонували змагатись за зниження собівартості продукції на кожній виробничій операції; токарів Люблінського ливарно-механічного заводу (Московська обл.) А. Жандармової і О. Агафонової, які виступили ініціаторами руху за відмінне виконання кожної виробничої операції; токарів ленінградського верстатобудівного заводу імені Я. М. Свердлова Г. Борткевича, Московського заводу внутрішліфувальних верстатів П. Бикова, Середневолзького верстатобудівного заводу В. Колесова, які виступили ініціаторами змагання за швидкісні режими різання металу, та ін.

Поширенню і впровадженню в життя патріотичних починів винятково велику увагу приділяли партійні організації. Ці питання спеціально обговорювалися на засіданнях бюро обкомів, райкомів, міськкомів та райкомів партії.

Окремі патріотичні почини, які народжувалися на Україні, знайшли широке поширення в Російській Федерації, Білорусії та в інших республіках. По всій країні, в різних галузях народного господарства знайшла підтримку, наприклад, ініціатива українських шахтарів комуністів М. Мамаєва і О. Кольчика. Бригада комуніста М. Мамаєва з шахти № 2 «Північна» тресту «Краснодонвугілля» Ворошиловградської області у вересні 1956 р. виступила ініціатором змагання за перевиконання змінних норм кожним робітником. У лютому 1958 р. бригада вибійників О. Кольчика з дільниці № 4 шахти ім. Л. І. Лутугіна тресту «Чистяковантрацит» Донецької області виступила ініціатором змагання за зниження собівартості продукції.

²⁸ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1971, с. 339, 340.

Почини М. Мамає і О. Кольчика гаряче підтримали трудівники Російської Федерації, Білорусії, Молдавії, Закавказзя, Казахстану, Середньої Азії і Прибалтики²⁹.

50-і рр. ознаменувалися поширенням різних форм міжреспубліканського соціалістичного змагання трудових колективів на договірних засадах. Саме в цей період почали активно змагатися заводи, фабрики, шахти, колгоспи, радгоспи, цілі райони, міста і області.

Так, у цей період почали змагатися машинобудівні заводи Української РСР і РРФСР: Кам'янський машинобудівний завод Черкаської області і коломенський завод «Текстильмаш» Московської області³⁰; київський завод «Червоний екскаватор» і Ленінградський екскаваторний завод³¹; київський завод верстатів-автоматів ім. М. Горького і московський завод «Красный пролетарий»³²; кіровоградський завод сільськогосподарських машин «Червона Зірка» і люберецький завод сільськогосподарських машин ім. О. В. Ухтомського Московської області³³; харківський моторобудівний завод «Серп і молот» і «Ростсельмаш»³⁴ і т. д. Розвивалося соціалістичне змагання і на підприємствах інших галузей промисловості.

Характерно, що в роки п'ятої і шостої п'ятирічок у міжреспубліканське змагання включалися цехи, бригади, окремі передовики. Так, широко застосовувалося індивідуальне змагання між передовиками виробництва Харківського і Сталінградського тракторних заводів. У 1953 р., наприклад, змагалися формувальники І. Бойличенко і сталінградець В. Новратель, електрозварники І. Верний і О. Макаричева, сталевари Г. Миколаєнко, П. Рижов та ін.

У сільському господарстві, як і в промисловості, в досліджуваній період йшов процес розширення змагання в міжреспубліканському масштабі. Особливо це стосується колгоспів, розташованих на межах кордонів братніх республік, зокрема Російської Федерації, України і Білорусії. Братерські стосунки встановлювали між собою окремі колгоспи Брянської, Чернігівської і Гомельської областей, Ростовської і Ворошиловградської тощо. В 1957 р., наприклад, 15 колгоспів Чертковського району Ростовської області змагалися з 18 господарствами Меловського району Ворошиловградської області³⁵.

Вже тоді активно почали змагатися за високі показники в розвитку сільського господарства цілі райони. Договори на змагання, наприклад, підписали Баштанський район Миколаївської області з Новокубанським районом Краснодарського краю (1954 р.), Білоцерківський район Київської області з Ногінським районом Московської (1954 р.), Жашківський район Черкаської області з Костромським районом Костромської області (1954 р.)³⁶.

Міжреспубліканське змагання на договірних засадах охопило також міські райони (Подільський район Києва і Краснопресненський район Москви — з 1957 р.)³⁷, окремі міста (Чернігів—Гомель, Київ—Єреван). Однак змагання міських районів і міст у цей період носило поодинокий характер. Більшого поширення набуло змагання областей. До 1958 р. майже всі області Української РСР змагалися з областями Російської Федерації і Білорусії. Але вони виборювали першість, як правило, лише в сільському господарстві. Виняток становили Сталінська,

²⁹ Центральний архів ВЦРПС (далі — ЦА ВЦРПС), ф. 1, оп. 33, спр. 963, арк. 2; спр. 964, арк. 1, 5, 9, 13; спр. 965, арк. 12; спр. 966, арк. 60; спр. 1027, арк. 17.

³⁰ *Традію К. Кам'янка—Коломна*. Дніпропетровськ, 1969, с. 16.

³¹ «Вечірній Київ», 1967, 30 жовт.

³² ЦА ВЦРПС, ф. 455, оп. 1, спр. 1782, арк. 11.

³³ Там же.

³⁴ Там же, спр. 690, арк. 16.

³⁵ Партійний архів Ростовського обкому КПРС, ф. 116, оп. 16, спр. 41, арк. 1.

³⁶ «Южная правда», 1967, 28 дек.; «Сельская жизнь», 1972, 25 июля.

³⁷ «Київська правда», 1967, 22 лип.

Київська та ряд інших областей. Сталінська область змагалася з Кемеровською переважно у вугільній промисловості. Однак підсумки змагання підводилися цими областями з урахуванням досягнень як в промисловості, так і в сільському господарстві ³⁸.

Промислові та сільськогосподарські колективи, райони і області, що змагалися, активно обмінювалися передовим виробничим досвідом. Для цього колективи організовували взаємні поїздки делегацій, окремих спеціалістів, переписку тощо.

Таким чином, для 1946—1958 рр. характерним було даліше зміцнення дружби народів СРСР у господарському житті, що зумовлювалося тими корінними змінами, які відбувалися в соціально-економічному розвитку країни. Нові рубежі в розвитку промисловості в усіх братніх республіках, зокрема тих галузей, які визначають технічний прогрес, будівництво великих індустріальних об'єктів всесоюзного значення, а також значні успіхи в сільському господарстві були тісно зв'язані з перевагами єдиного народногосподарського комплексу країни, складання якого завершилося в досліджуваний період. Братерська дружба і взаємодопомога розвивалися на основі соціально-класової і міжнародної єдності нової історичної спільності людей — радянського народу.

Л. Д. ВІТРУК

ПОЛІПШЕННЯ ПОБУТОВИХ УМОВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946—1958 рр.)

Вся діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду проіннята піклуванням про благо народу, про забезпечення *«повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства»*¹. Цій меті в нашій країні послідовно підпорядковується розвиток суспільного виробництва і розподіл національного доходу. В цьому яскраво виявляється гуманізм нашого ладу, нашого соціалістичного суспільства. «Комуністи — не прихильники аскетизму, штучного обмеження потреб людей,— сказав на XXV з'їзді КПРС О. М. Косигін.— Навпаки, властиве комуністичному суспільству повне і вільне розкриття всіх здібностей людини, її творчих сил передбачає і створення сприятливих матеріальних умов життя»².

Піклування про трудящих, про поліпшення їх матеріального становища, умов праці та побуту було в центрі уваги партійних, радянських та господарських органів і після найтяжчого випробування, будь-коли пережитого нашою країною,— Великої Вітчизняної війни. У першому післявоєнному п'ятирічному плані розвитку народного господарства СРСР були накреслені основні напрями ліквідації тяжких наслідків війни в матеріальному й побутовому становищі трудящих. Радянський Союз зміг знайти та використати власні матеріальні ресурси не тільки для відбудови зруйнованої економіки, а й для підвищення життєвого рівня населення. П'ятим і шостим п'ятирічними планами передбачалося забезпечити високі темпи зростання національного доходу і на його основі підвищити народний добробут. Втілення в життя накреслених XIX та XX з'їздами КПРС важливих соціально-економічних заходів сприяло дальшому поліпшенню умов життя та праці мільйонів радянських людей.

³⁸ Партійний архів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 60, спр. 22, арк. 3—11.

¹ *Ленін В. І.* Зауваження на другий проект програми Плеханова.— Повне збір. творів, т. 6, с. 218.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 171.

У даній статті ставиться завдання висвітлити такі питання, як поліпшення житлово-комунальних умов життя трудящих, розвиток торгівлі і громадського харчування в Українській РСР у 1946—1958 рр.

Однією з найважливіших умов піднесення життєвого рівня людей є забезпечення їх упорядкованим житлом. Фашистська навала залишила після себе страшні згарища і руїни в містах та селах тимчасово окупованих територій Радянської країни. «Росія 1945—1946 рр.,— писав професор Колумбійського університету Ф. Шуман,— являла собою країну колосальних руйнувань, країну горя та руїн... Зруйнування жител, знищення людей і всього живого були такими жахливими, що жоден іноземний спостерігач не міг уявити собі відбудову всього цього швидше, ніж протягом життя одного покоління»³. Тільки завдяки перевагам соціалістичного ладу, життєдайному патріотизму радянських людей, братерській взаємодопомозі народів СРСР, їх монолітній згуртованості навколо КПРС сталося чудо: піднімалися, як фенікс з попелу війни, міста і села, відроджувалися промислові центри, зацвітали сади.

Українська РСР була однією з найбільш потерпілих під час війни радянських республік. Сотні її міст і селищ міського типу, тисячі сіл було зруйновано, майже 10 млн. чоловік залишилося без житла⁴. На допомогу трудящим України прийшов увесь радянський народ. З усіх кінців країни йшли ешелони з будівельними матеріалами, приїжджали кваліфіковані робітники та спеціалісти.

Ще в 1943—1945 рр., незважаючи на обмежені можливості воєнного часу, в республіці почалася відбудова житла. Для організації відбудовчих робіт у 1944 р. був створений Наркомат житлово-цивільного будівництва УРСР. Протягом 1944 та 1945 рр. було відремонтовано, відбудовано і заново збудовано понад 8 млн. м² житлової площі⁵. Червневий 1945 р. Пленум ЦК КП(б)У проаналізував стан відбудови житлового фонду в республіці і поставив конкретні завдання перед партійними, радянськими та господарськими органами по житловому та комунальному будівництву в містах і селах УРСР⁶.

Велике значення мало збереження наявного житлового фонду. В роки війни житла не ремонтувалися й погано опалювались, що значно прискорило їх знос. Тому на ремонтні роботи держава відпускала великі асигнування. Під керівництвом партійних організацій у відбудові житлового фонду брали участь мільйони радянських громадян. Населення розчищало завали, асфальтувало вулиці, ремонтувало шляхи, обладнувало дитячі майданчики. Створювалися комісії сприяння відбудові та експлуатації житла (в столиці Радянської України, приміром, на 1 серпня 1946 р. їх нараховувалося 382⁷). На початку 1949 р. Рада Міністрів УРСР прийняла спеціальне Положення про комісії сприяння збереженню житлового фонду⁸, які організовувалися при будинкоуправліннях у містах та населених пунктах міського типу і мали забезпечити правильну експлуатацію будинків, дотримання в них належного порядку.

Зміцнення економіки країни дозволило нашій державі вже в перші повоєнні роки не тільки відбудовувати зруйновані житла, а й розгорнути будівництво нових. Це було передбачено п'ятирічним планом розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. Протягом першої післявоєнної п'ятирічки капітальні вкладення в житлове будівництво

³ Микешин Н. П. Против буржуазной фальсификации борьбы КПСС за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенные годы.— «Вопросы истории КПСС», 1969, № 12, с. 60.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971, с. 534.

⁵ Верховна Рада УРСР. Стенографічний звіт. 1-ше скликання, 8-ма сесія. К., 1947, с. 62.

⁶ «Рад. Україна», 1945, 13 черв.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4915, оп. 1, спр. 205, арк. 57.

⁸ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР (далі — ЗПР), 1949, № 4, с. 7—10.

державних і кооперативних підприємств та організацій, колгоспів і населення УРСР становили (в порівнянних цінах) 1738 млн. крб., або майже 22% капітальних вкладень у все народне господарство республіки⁹.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу раціональному використанню асигнувань, розширенню індустріальних методів у житловому будівництві. Внаслідок вжитих партією заходів протягом 1946—1950 рр. лише в Українській РСР було збудовано понад 1,2 млн. квартир¹⁰ загальною площею майже 46 млн. м²¹¹.

Велике житлове будівництво в післявоєнні роки проводилося в містах і робітничих селищах республіки, де за час війни була зруйнована і спалена майже третина житлового фонду¹². Особливого розмаху набрало житлове будівництво у промислових районах УРСР, зокрема в Сталінській (нині Донецькій), Ворошиловградській, Дніпропетровській, Харківській областях. При цьому темпи його нарощувалися з кожним роком. Так, якщо в м. Ананів (Одеська область) 1946 р. було споруджено 5 нових будинків, то 1949 р. — 109¹³.

У перші післявоєнні роки будинки споруджувалися часто методом народної будови. Так, у Сталінській області в 1948 р. розгорнулося соціалістичне змагання за будівництво гуртожитків силами громадськості. Вже наступного року в області було збудовано 38 гуртожитків для шахтарів.

Поряд з забезпеченням міського населення житлом за рахунок державного будівництва у повоєнні роки широко використовувалося таке додаткове джерело поліпшення житлових умов трудящих, як індивідуальне будівництво. Воно проводилося населенням з допомогою держави через підприємства і місцеві Ради депутатів трудящих. Держава забезпечувала індивідуальних забудовників необхідними земельними ділянками, кредитами розміром до 10 тис. крб. строком на сім років, типовими проектами будинків, будівельними матеріалами, транспортом. Інвалідам Великої Вітчизняної війни, сім'ям загиблих воїнів, військовослужбовцям будівельний ліс відпускався безплатно. Крім того, робітникам, інженерно-технічним працівникам і службовцям держава продавала готові індивідуальні житлові будинки за готівку або (як виняток) за рахунок державного кредиту з розстрочкою на два-три роки¹⁴. Про масштаби допомоги Радянської держави індивідуальним забудовникам говорять, зокрема, такі дані: тільки за роки четвертої п'ятирічки в УРСР індивідуальним забудовникам було видано понад 650 млн. крб. державного кредиту¹⁵.

Значну практичну допомогу забудовникам подавали Ради депутатів трудящих і промислові підприємства. Так, на Харківському підшипниковому заводі виготовляли для забудовників — працівників заводу — всі столярні частини. Завдяки цьому тільки протягом 1950 р. було здано в експлуатацію 35 будинків. У Херсоні за рахунок директорського фонду комбайнового заводу ім. Г. І. Петровського до селища, збудованого власними будинками працівників цього підприємства, було підведено водопровід, електрику¹⁶.

⁹ Народне господарство Української РСР в 1966 році. Стат. щоріч. К., 1967, с. 419, 420.

¹⁰ Народне господарство Української РСР в 1963 році. Стат. щоріч. К., 1964, с. 431.

¹¹ Народне господарство Української РСР в 1966 році, с. 430.

¹² Верховна Рада УРСР. Стенографічний звіт, 1-ше скликання, 8-ма сесія, с. 61.

¹³ Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. К., 1969, с. 154.

¹⁴ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР (далі — Хронологічне зібрання законів), т. 2. К., 1963, с. 479.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 259, арк. 1.

¹⁶ Там же, спр. 430, арк. 8; спр. 431, арк. 36, 37.

Завдяки допомозі держави індивідуальне будівництво набуло значного розвитку: протягом четвертої п'ятирічки робітники і службовці республіки в індивідуальному порядку збудували житлових будинків загальною площею майже 8,2 млн. м² ¹⁷.

Велике житлове будівництво розгоралося в сільській місцевості Радянської України. Адже в селах республіки фашистські окупанти знищили 590 400 житлових будинків ¹⁸. Мільйони людей залишилися без притулку. Радянська держава надавала сільським забудовникам кредити в розмірі від 5 до 15 тис. крб. на одну сім'ю терміном до десяти років. На особливо пільгових умовах давалися кредити інвалідам Великої Вітчизняної війни, сім'ям загиблих воїнів, демобілізованим солдатам і офіцерам Радянської Армії.

Значну увагу сільському будівництву приділив травневий (1946 р.) Пленум ЦК КП(б)У ¹⁹. Перед партійними організаціями було поставлено завдання широко розгорнути планове сільське будівництво і впорядкування сіл з тим, щоб переселити людей із землянок у нові будинки.

Вже в 1946 р. на Україні було створено понад 25,5 тис. колгоспних будівельних бригад ²⁰, які значно прискорили відбудову житлового фонду сільської місцевості республіки. Для забезпечення будівництва місцевими будівельними матеріалами в колгоспах розгорнулося виробництво цегли, черепиці, вапна, стolarsьких виробів. Завдяки вжитим партією заходам уже в роки першої післявоєнної п'ятирічки в селах республіки було побудовано понад 650 тис. житлових будинків ²¹ загальною площею близько 23 млн. м² ²².

Проте у житловому будівництві були ще значні недоліки. XVI з'їзд КП(б)У поставив перед партійними, радянськими й господарськими органами республіки завдання поліпшити організацію будівельних робіт, налагодити виробництво місцевих будівельних матеріалів ²³. Для підвищення якості проектування і будівництва значно посилились вимоги при здачі в експлуатацію нових будинків, з 1950 р. почали проводитися щорічні республіканські конкурси на кращі житлові й цивільні будівлі.

Розвиток житлового будівництва займав одне з центральних місць у народногосподарських планах і на завершальному етапі соціалістичного будівництва. Капітальні вкладення в житлове будівництво по УРСР за 1951—1958 рр. становили понад 56 млрд. крб. ²⁴ Протягом указаних років у республіці було збудовано майже 2 млн. квартир загальною площею 85,7 млн. м²; житлову площу в республіці одержали 9,1 млн. чоловік ²⁵. Якщо 1950 р. в УРСР на 1000 чоловік населення було збудовано 5,6 квартири, то в 1958 р.— 11,7 ²⁶. Крім того, в нашій країні найнижча в світі квартирна плата; в 1958 р. вона дорівнювала 1 крб. 32 коп. за 1 м² на місяць.

З середини 50-х рр. успішному виконанню державних планів по житловому будівництву сприяло те, що в ньому часто брали особисту участь ті, хто мав одержати житлову площу. Серед трудящих поширився патріотичний почин працівників промислових підприємств м. Горь-

¹⁷ Народне господарство Української РСР в 1966 році, с. 430.

¹⁸ Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967, с. 357.

¹⁹ «Рад. Україна», 1946, 23 трав.

²⁰ Історія селянства Української РСР, т. 2, с. 358.

²¹ Народне господарство Української РСР в 1964 році. Стат. щоріч. К., 1965, с. 437.

²² Народне господарство Української РСР в 1969 році. Стат. щоріч. К., 1970, с. 398.

²³ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. К., 1949, с. 121.

²⁴ Підраховано на основі: Народне господарство Української РСР в 1966 році, с. 419.

²⁵ Підраховано на основі: Народне господарство Української РСР в 1965 році. Стат. щоріч. К., 1966, с. 518; Народне господарство Української РСР в 1966 році, с. 430

²⁶ Народне господарство Української РСР в 1963 році, с. 26.

кого по введенню в дію житлових будинків власними силами понад державний план. У цій чудовій ініціативі знайшло яскравий вияв прагнення радянських людей швидше розв'язати в нашій країні житлову проблему. Лише протягом 1957 р. трудящі міст і робітничих селищ Сталінської області спорудили понад план 180, Ворошиловградської області — 140 тис. м² житлової площі.

Досить високі темпи мало індивідуальне житлове будівництво. Так, протягом 1951—1958 рр. трудящі Української РСР при допомозі державних кредитів збудували майже 22,2 млн. м² житлової площі²⁷. Враховуючи бажання радянських людей поліпшувати свої житлово-побутові умови, а також необхідність планової забудови міст, Радянський уряд у 1958 р. визнав доцільним, поряд з розвитком індивідуального житлового будівництва в формах, що склалися, широко розвивати житлово-будівельну кооперацію для будівництва багатоповерхових житлових будинків. У наступні роки ця форма індивідуального будівництва набуде поширення.

Широке житлове будівництво на селі в роки завершення будівництва соціалізму стало одним з яскравих показників поліпшення матеріального добробуту колгоспного селянства. В період, коли зріс економічний потенціал Радянської держави, зміцніли колгоспи, значно зросли доходи колгоспників, для сільського житлового будівництва стали характерними не тільки масовість, а й досить висока якість, плановість, розширення побутових вигод. Було налагоджено продаж сільському населенню широкого асортименту будівельних матеріалів і виробів, стандартних будинків. Економічно зміцнілі колгоспи почали більше допомагати забудовникам будівельними матеріалами, транспортом. Окремі колгоспи самі будували житла для спеціалістів сільського господарства, а подекуди і для колгоспників. Загальна площа збудованих протягом 1951—1958 рр. житлових будинків у сільських місцевостях УРСР становила більше 31,2 млн. м²²⁸. Показовим щодо цього є с. Козіївка Богодухівського району Харківської області. Тут лише в 1958 р. справили новосілля понад 50 сімей колгоспників²⁹.

Села республіки поступово змінювали свій традиційний вигляд. Солом'яні стріхи почали замінятися вогнестійкими дахами. Лише у Хмельницькій області протягом 1953—1956 рр. шифером чи бляхою були покриті 30 тис. старих і 17,5 тис. нових будинків³⁰. На зміну глиняній долівці приходила дерев'яна підлога. Будинки споруджувалися здебільшого на дві — чотири кімнати.

Значно поліпшилися житлові умови робітників та службовців МТС і радгоспів. Споруджувалося багато гуртожитків, будинків для сімей. Проте, як показала масова перевірка житлово-побутових умов працівників МТС і радгоспів (жовтень 1953 р.), у багатьох радгоспах спостерігалася переуцільненість у гуртожитках, порушувалися встановлені державою норми житлової площі. Особливо це стосувалося Херсонської, Сталінської, Ворошиловградської, Чернігівської та Запорізької областей. Між тим, Міністерство сільського господарства систематично не використовувало асигнувань на житлове будівництво³¹. Не використовувалися також кредити, які виділяла держава для індивідуальних забудовників.

²⁷ Підраховано на основі: Народне господарство Української РСР в 1966 році, с. 430.

²⁸ Підраховано на основі: Народне господарство Української РСР в 1966 році, с. 430.

²⁹ Шиян К. К., Островський С. Я. Минуле й сучасне села. Харків, 1963, с. 314.

³⁰ Петренко В. С. Село на шляхах піднесення. К., 1970, с. 198.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 823, арк. 1.

Незважаючи на великий обсяг житлового будівництва в нашій країні, проблема житла все ще залишалася однією з найбільш гострих. Будівельні організації з року в рік не використовували асигнувань і, отже, не виконували державного плану. Лише протягом 1954—1956 рр. в УРСР залишилися невикористаними 2 млрд. крб., внаслідок чого трудящі не одержали 2,8 млн. м² житла³². В багатьох місцях якість будівельних робіт була низькою, здані в експлуатацію житлові будинки мали численні недоробки. Чимало архітекторів при плануванні житлових масивів більше дбали про зовнішнє оформлення будинків, ніж про створення якомога більших зручностей для жильців. Через незадовільне постачання забудовників необхідними будівельними матеріалами в недостатніх розмірах здійснювалось індивідуальне спорудження житлових будинків, відставало від потреб житлове будівництво в селах.

Позбутися недоліків у житловому будівництві Комуністичній партії допомагала широка громадськість. Профспілкові організації до контролю за житловим будівництвом залучали численний актив житлово-побутових комісій (зокрема, 1951 р. він охоплював в УРСР майже 119 тис. чоловік). Профспілкові активісти відвідували будівельні майданчики, виявляли дефекти будівництва. Члени житлово-побутових комісій брали участь у прийманні кожного будинку, в розподілі житлової площі. Систематично проводилися масові перевірки житлово-побутового будівництва. В таких оглядах, наприклад, 1954 р. взяли участь понад 18 тис. профактивістів³³. Підсумки перевірок здебільшого обговорювалися спільно з профспілковими організаціями будівельників, що мало велике практичне значення.

Згідно з рішеннями XX з'їзду КПРС, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 31 липня 1957 р. прийняли постанову «Про розвиток житлового будівництва в СРСР»³⁴, а ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР того самого року — постанову «Про розвиток житлового будівництва в Українській РСР»³⁵. Партія поставила завдання в найкоротші строки розв'язати житлову проблему.

Втілюючи в життя настанови Комуністичної партії, з 1958 р. у Радянському Союзі надавали в основному квартири, розраховані на одну сім'ю. Це сприяло покращанню культурно-побутових і санітарно-гігієнічних умов життя радянських людей, піднесенню їх настрою, зміцненню здоров'я, підвищенню працездатності.

Як і в усій Радянській країні, житлова проблема на Україні розв'язувалась у широкому плані: проводилося житлове будівництво, впорядковувалися і озеленялися міста і села, поліпшувалося комунально-побутове обслуговування населення.

У післявоєнні роки поступово змінювалося обличчя міст, робітничих селищ і сіл Радянської України. Виростали житлові масиви з парками, площами, комплексами культурно-побутових закладів, розвивалася довоєнна традиція соціалістичного містобудування з її планомірною ліквідацією контрасту між центром і околицею.

Показовими є зміни, що відбулися в робітничих селищах Донбасу, які забудовувалися одно-, дво- і триповерховими будинками, мали широкі озеленені вулиці. Дрібні селища укрупнялися, в них будувалися дитячі садки і ясла, школи, культурно-побутові заклади. Всі ці докорінні зміни зробили шахтарські селища зовсім несхожими на задимлені, брудні робітничі населені пункти дореволюційного Донбасу. Постановою Ради Міністрів УРСР від 26 грудня 1956 р. «Про затвердження Положення

³² Хронологічне зібрання законів, т. 4. К., 1964, с. 266.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 613, арк. 1; спр. 987, арк. 32.

³⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 4. М., 1968, с. 355—370.

³⁵ Хронологічне зібрання законів, т. 4, с. 265—275.

про будівництво шахтарських селищ»³⁶ було передбачено їх дальший благоустрій.

Економічний розвиток країни супроводжувався виникненням і швидким зростанням нових міст і робітничих селищ. Прикладом цього процесу може служити м. Нова Каховка. У травні 1951 р. поблизу с. Ключевого був закладений фундамент першого будинку в місті каховських будівельників, а до осені 1952 р. на березі Дніпра вже зросли квартали Нової Каховки. Вона стала зразком гармонійного поєднання навколишнього рельєфу з архітектурою міських споруд.

Однією з найбільш гострих проблем комунального господарства України була проблема водопостачання. Дбаючи про розширення водопровідної системи, про санітарну охорону водопроводів і джерел водопостачання, держава асигнувала на це значні кошти. В роки четвертої п'ятирічки відбудовувалась довоєнна водопровідна мережа, будувалися нові водопроводи в Тернополі, а також Свердловську і Первомайську Ворошиловградської області, Новомосковську і Павлограді Дніпропетровської, Смілі Київської області, Вознесенську Миколаївської, Дружківці і Дзержинську Сталінської області. Внаслідок вжитих заходів поліпшилося постачання водою населення республіки. Так, у Львові 1950 р. за добу на одну особу припадало близько 94 л води., тоді як 1945 р.— лише трохи більше 20³⁷.

За роки п'ятої п'ятирічки відпуск води міському населенню республіки збільшився в 1,5 раза³⁸; довжина водопровідних ліній — на 1,1 тис. км³⁹. Якщо 1950 р. водопроводом було споряджено 47% міської житлової площі республіки, то в 1956 р.— 55,7%. Особливо значні зрушення протягом цих років відбулися в селищах міського типу: відповідно 10% і 25%⁴⁰.

Життєво важливою була проблема водопостачання для Донбасу. Тут відбудову централізованої системи водопостачання закінчили в 1947 р. До 1953 р. були розширені діючі водопроводи і введені в дію нові: Старокримський (1950 р.), перша черга 2-го Донецького (1952 р.) та ін. Потужність водопровідних систем Донбасу вже на третину перевищувала довоєнний рівень. Проте потреби промисловості і зростаючого населення Донбасу у воді випереджали збільшення водопостачання найменш в 2 рази.

Тому в Донбасі, особливо в Сталінській області, відчувалась велика нестача води. Так, 1953 р. населення м. Сталіно забезпечувалося питною водою лише на 75% від норми, Краматорська — на 65, Горлівки — на 42% і т. д. В деяких містах населення не забезпечувалося нормально водою через недостатньо розвинуту водопровідну мережу. Наприклад, 1953 р. у Жданові використовувалося лише 62% Старокримського водосховища⁴¹.

Житловий фонд міст і селищ дедалі більше забезпечувався мережею каналізації, центрального опалення та іншими вигодами для мешканців. Так, у 1950 р. каналізацією було споряджено 41,7% міської площі, а в 1956 р.— 51,6%, у селищах міського типу відповідно 4,8% і 18,8%. Майже третина житлової площі в містах і п'ята частина в селищах міського типу мали в 1956 р. центральне опалення⁴².

³⁶ Хронологічне зібрання законів, т. 3. К., 1963, с. 1067—1070.

³⁷ Радянський Львів. 1939—1955. Док. й матеріали. Львів, 1956, с. 431.

³⁸ Об итогах выполнения пятого пятилетнего плана развития СССР и союзных республик на 1951—1955 годы. М., 1956, с. 84.

³⁹ «Рад. Україна», 1956, 10 березня.

⁴⁰ Підвищення добробуту трудящих України за п'ятдесят років Радянської влади. Львів, 1967, с. 230.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 812, арк. 139—141.

⁴² Підвищення добробуту трудящих України за п'ятдесят років Радянської влади, с. 230.

У роки першої післявоєнної п'ятирічки було споруджено перший у республіці газопровід Дашава — Київ. 17 листопада 1948 р. дашавський газ надійшов у квартири киян. Якщо наприкінці 1940 р. в УРСР газопостачання мали 11 міст і селищ міського типу, то наприкінці 1950 р.— 24. У 1958 р. було газифіковано 49 міст і селищ міського типу, 446 тис. квартир⁴³. Важко переоцінити ті величезні зміни, які прийшли в побут трудящих з газифікацією.

З розвитком народного господарства збільшувалися капітальні вкладення місцевих Рад депутатів трудящих у розвиток благоустрою населених пунктів. Так, обсяг цих вкладень по УРСР зріс протягом 1950—1955 рр. у 1,6 раза⁴⁴. Тільки по Донбасу на благоустрій було витрачено в 1950 р. 40, а в 1952 р.— вже 70 млн. крб.⁴⁵

Проте значні асигнування держави на благоустрій систематично повністю не використовувалися на місцях. Причиною цього часто була недостатня забезпеченість будівельників фондовими матеріалами. Так, саме через відсутність труб, радіаторів, будівельних матеріалів виділені в 1955 р. 260 тис. крб. на теплофікацію будинків в Одесі не були використані⁴⁶. Крім того, чимало місцевих керівників ставилися до будівництва комунальних об'єктів як до другорядної справи.

Великою проблемою перших післявоєнних років була відбудова і дальший розвиток транспорту, поліпшення обслуговування ним населення.

На кінець 1958 р. у 26 містах республіки існувало трамвайне сполучення (як і в довоєнному 1940 р.). Число міст з цим видом транспорту не збільшилося. Майже на довоєнному рівні в 1958 р. залишалась і кількість перевезених за рік пасажирів — близько 1545 млн. чоловік⁴⁷.

Постійну тенденцію до зростання мало тролейбусне сполучення в містах республік. Уже в 1950 р. вісім міст (вдвічі більше, ніж до війни) обслуговувалися тролейбусами. В 1958 р. таких міст налічувалося 11. Того року вдесятеро від довоєнної зросла довжина тролейбусних ліній; у 8 разів — кількість тролейбусів; і пасажирів було перевезено за рік набагато більше: 497,2 млн. чоловік (проти 29,5 млн. у 1940 р.)⁴⁸.

Дедалі більшу кількість пасажирів перевозили автобуси: 1950 р.— близько 59,4 млн. чоловік, 1958 р.— понад 1013 млн.⁴⁹

Враховуючи збільшення народонаселення міст і робітничих селищ, розширення їх території, розвиток промисловості, Рада Міністрів УРСР затвердила 31 березня 1958 р. заходи по поліпшенню роботи міського транспорту⁵⁰.

Значні роботи проводилися по будівництву і впорядкуванню автомобільних шляхів, асфальтуванню вулиць населених пунктів. У роки четвертої п'ятирічки на Україні було заощено й відремонтовано 7 млн. м² шляхів і тротуарів. 1950 р. довжина шляхів з твердим покриттям по УРСР становила 33,5 тис. км, у 1958 р.— 41,5⁵¹. Проте стан шляхового господарства республіки не задовольняв усіх потреб народного господарства і населення. Наприклад, 1956 р. 285 районних центрів (понад третину) не були забезпечені під'їздами з твердим покриттям до облас-

⁴³ Народне господарство Української РСР в 1966 році, с. 477.

⁴⁴ Об итогах выполнения пятого пятилетнего плана развития СССР и союзных республик на 1951—1955 годы, с. 84.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 810, арк. 92.

⁴⁶ Верховна Рада УРСР. Стенографічний звіт. 4-те скликання, 2-га сесія. К., 1956, с. 52.

⁴⁷ Народне господарство Української РСР в 1965 році, с. 525.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Народне господарство Української РСР в 1959 році. Стат. щоріч. К., 1960, с. 459.

⁵⁰ Хронологічне зібрання законів, т. 4, с. 436—438.

⁵¹ Народне господарство Української РСР в 1960 році. Стат. щоріч. К., 1961, с. 309.

них центрів або до магістральних шосе. Особливо це стосувалося Сумської, Чернігівської, Полтавської і Херсонської областей⁵².

Руками радянських людей поступово відновлювалися сади та ліси республіки, озеленялися населені пункти. У роки першої післявоєнної п'ятирічки в містах і робітничих селищах УРСР було створено 360 бульварів, скверів, парків⁵³. Чимале народногосподарське значення мало озеленення автогужових шляхів республіки, її залізничних магістралей. За роки п'ятирічки було озеленено понад 55 тис. км шляхів⁵⁴. На кінець 1958 р. площа зелених насаджень у містах УРСР збільшилася до 84,7 тис. га⁵⁵.

У справу озеленення, як і загалом благоустрою міст і сіл, внесла великий вклад широка громадськість республіки. Влаштовувалися численні недільники, декадники, під час яких робітники, колгоспники, службовці, домашні господарки, студенти, школярі садили декоративні та фруктові дерева, кущі, квіти, впорядковували парки. Методом народної будови були насажені десятки тисяч дерев і кущів на величезній території гідропарку на Трухановому острові в Києві. Руками міського населення відродилась Кадіївка, яку фашистські загарбники перетворили на руїни. Тільки протягом першої половини 1948 р. трудящі відпрацювали близько 15 тис. днів на благоустрої рідного міста. Вони висадили на його вулицях понад 1,5 тис. дерев, багато тисяч кущів, квітів, заасфальтували тисячі квадратних метрів вулиць і шляхів⁵⁶.

Чимале значення для поліпшення санітарно-гігієнічних умов життя трудящих мали заходи Радянської влади по боротьбі з забрудненням атмосферного повітря, водоймищ, річок. Підприємствам відпускалися значні кошти на спеціальне устаткування. Конкретні вказівки адміністрації підприємств з цього питання містили в собі постанови Ради Міністрів СРСР від 29 травня і відповідна постанови Ради Міністрів УРСР від 20 червня 1949 р. «Про заходи боротьби з забрудненням атмосферного повітря промисловими підприємствами УРСР та про поліпшення санітарно-гігієнічних умов населених місць»⁵⁷.

Із зміцненням економіки колгоспів на порядок денний стало завдання ліквідувати історично успадковане відставання села від міста, перебудувати села, перетворити їх на впорядковані селища міського типу.

Велику організаційну роботу по благоустрою проводили сільські партійні організації, Ради депутатів трудящих, комсомольські організації. Хутірські поселення переносилися в села. У багатьох селах розпочалась планова забудова, розбивалися парки, будувалися культурно-побутові заклади, брукувалися вулиці. В сільський побут входили електрика, газ.

Проте культурно-побутові умови сіл, зручності й вигоди в них ще значно поступалися міським і не задовольняли потреби сільського населення. Тому такий широкий відгук у республіці знайшов 1958 р. заклик трудівників колгоспу «Україна» Городоцького району Хмельницької області про розгортання соціалістичного змагання за впорядкування і благоустрій сіл.

Найбільш масовою сферою побутового обслуговування населення є торгівля. Після визволення тимчасово окупованих фашистами районів України радянським органам довелося майже заново створювати торго-

⁵² XIX съезд Коммунистической партии Украины. Материалы съезда. К., 1956, с. 118.

⁵³ «Рад. Україна», 1951, 31 лип.

⁵⁴ Там же, 28 берез.

⁵⁵ Дані відділу житлово-комунального господарства ЦСУ при Раді Міністрів УРСР.

⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4915, оп. 1, спр. 254, арк. 118.

⁵⁷ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 3. М., 1958, с. 467—470; Хронологічне зібрання законів, т. 2, с. 554—556.

вельну мережу, відбудувати її матеріально-технічну базу. Наприкінці 1945 р. у містах і селах УРСР нараховувалося 39,7 тис. підприємств роздрібною торгівлі. 1950 р. їх було вже 81,5 тис., але все ще менше довоєнної кількості⁵⁸. Майже чверть підприємств становили дрібні торговельні точки — палатки.

Важливим показником купівельної спроможності населення і стану торгівлі є товарооборот. Завдяки відбудові та дальшому розвитку легкої, харчової, місцевої і кооперативної промисловості в післявоєнні роки зростали товарні ресурси країни, що забезпечило досить високі темпи в розгортанні товарообороту. В розрахунку на душу населення він становив 1950 р. 109% від рівня 1940 р. (у порівнянних цінах)⁵⁹.

Порівняно з довоєнним часом значно змінилася структура роздрібно-го товарообороту. З розширенням у країні випуску промислових товарів населення витрачало на них дедалі більшу частину свого бюджету. Якщо 1945 р. в республіці на непродовольчі товари припадало лише чверть усього товарообороту, то наприкінці четвертої п'ятирічки — близько половини⁶⁰.

Майже третина товарообороту роздрібною мережі припадала на кооперативну торгівлю⁶¹. Післявоєнній перебудові її роботи, розширенню товарообороту між містом і селом, поліпшенню постачання населення промисловими та продовольчими товарами була присвячена постанова Ради Міністрів СРСР від 9 листопада 1946 р. «Про розгортання кооперативної торгівлі в містах і селищах продовольством і промисловими товарами і про збільшення виробництва продовольства і товарів широкого вжитку кооперативними підприємствами». Відповідно до цієї постанови Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову від 21 листопада 1946 р.⁶² Втілюючи в життя завдання, накреслені у постановах, споживча кооперація республіки почала відкривати в містах і селищах міського типу, на залізничних станціях нові магазини, ларки, палатки. Весною 1947 р. їх нараховувалося вже майже 30 тис.⁶³

Після скасування карткової системи постачання перед споживчою кооперацією республіки були поставлені нові завдання, накреслені Радою Міністрів УРСР у постанові від 25 грудня 1947 р. «Про збільшення закупівель і заводу споживчою кооперацією сільськогосподарських продуктів для торгівлі в містах, робітничих центрах і районних центрах Української РСР»⁶⁴. У третьому році першої післявоєнної п'ятирічки кооперація займала в товарообороті міської торгівлі по продовольчих товарах близько 10%⁶⁵.

Весною 1948 р. в УРСР відбулися обласні з'їзди, а також VI республіканський з'їзд споживчої кооперації Радянської України. Підсумки роботи кооперативних організацій країни за перші два роки п'ятирічки підвів III Всесоюзний з'їзд споживчої кооперації (травень 1948 р.). З'їзд накреслив конкретні завдання по розвитку товарообороту кооперативної торгівлі, розширенню асортименту товарів для населення, поліпшенню організації закупівлі сільськогосподарської продукції.

Отже, вже в роки четвертої п'ятирічки державна та кооперативна торгівля на Україні мала певні досягнення. Проте через труднощі повоєнного часу ще не вистачало товарів для задоволення потреб радянських

⁵⁸ Народне господарство Української РСР в 1961 році. Стат. щоріч. К., 1962, с. 609.

⁵⁹ Народне господарство Української РСР в 1965 році, с. 508.

⁶⁰ Народне господарство Української РСР в 1961 році, с. 558.

⁶¹ Народне господарство Української РСР в 1962 році. Стат. щоріч. К., 1963, с. 479.

⁶² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 3, с. 109—120; Хронологічне зібрання законів, т. 2, с. 264—271.

⁶³ «Рад. Україна», 1947, 21 трав.

⁶⁴ ЗПР, 1947, № 23-24, с. 17—21.

⁶⁵ «Рад. Україна», 1948, 9 трав.

людей у предметах навіть першої необхідності, не всі робітничі селища, села були забезпечені магазинами. Не завжди економічно обгрунтованим було планування товарообороту по областях, товари завозилися в райони подекуди без урахування попиту населення.

Іноді спостерігалися й порушення правил радянської торгівлі, що викликало справедливі нарікання трудящих. Боротьбу з недоліками проводили, поряд з державною торговою інспекцією та комісіями Рад депутатів трудящих, тисячі громадських контролерів, які обиралися на зборах робітників та службовців і працювали під безпосереднім керівництвом місцевих профспілкових органів. Так, у вересні 1947 р. по Харківській області для контролю над підприємствами торгівлі було виділено 182 громадських контролери, по Дніпропетровській — 380⁶⁶. Роль громадського контролю над торгівлею значно зросла після скасування карткової системи. Практичне значення мали систематичні рейди громадських контролерів, обговорення в колективах промислових підприємств звітів керівників підшефних торговельних організацій, конференції покупців тощо. Великих масштабів набував громадський контроль під час оглядів роботи торговельної мережі і громадського харчування. Так, у 1950 р. в оглядових комісіях по республіці взяли участь майже 16,5 тис. чоловік, які перевірили 47 тис. підприємств торгівлі і громадського харчування. Комісії виявили понад 8,5 тис. порушень правил радянської торгівлі, закрили 256 магазинів через непридатний санітарний стан⁶⁷.

У свій час В. І. Ленін закликав підняти культуру, грамотність працівників торгівлі⁶⁸. У світлі цих думок вождя партійні та радянські органи в роки четвертої п'ятирічки приділяли велику увагу питанням керівництва торгівлею, добору й вихованню торговельних кадрів.

У роки завершення побудови соціалізму зміцнення матеріально-технічної бази радянської торгівлі відбувалося шляхом реконструкції й раціонального використання діючої торговельної мережі, спеціалізації, типізації, укрупнення торговельних підприємств, будівництва нових магазинів, зокрема на околицях міст і на селі, піднесення культури торгівлі. Основні завдання в галузі торгівлі були визначені Директивами ХІХ з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку народного господарства⁶⁹.

В УРСР протягом 1951—1958 рр. значно збільшилась кількість підприємств роздрібно́ї торгівлі державних та кооперативних організацій— до 108 тис. наприкінці 1958 р.⁷⁰

Для поліпшення обслуговування покупців відкривалися спеціалізовані хлібні, м'ясні, рибні, взуттєві і т. д. магазини. 1958 р. більше половини магазинів республіки були спеціалізованими. В основному, спеціалізація магазинів проводилась у містах. Поряд із спеціалізацією магазинів на Україні відбувалась концентрація торгівлі— зосередження значної частини роздрібного товарообороту у великих магазинах.

У 1951—1958 рр. у торгівлі запроваджувалися нові прогресивні форми роботи, які піднімали культуру обслуговування населення, здешевлювали торгові послуги. За прикладом торговельних організацій Ленінграда на Україні починаючи з 1954 р. відкриваються магазини самообслуговування. З метою широкого допуску покупців до огляду товарів змінювалось обладнання магазинів, вводився продаж товарів без

⁶⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 31, спр. 379, арк. 61.

⁶⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 260, арк. 1, 7, 8.

⁶⁸ Див.: *Ленін В. І.* Про кооперацію.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 354.

⁶⁹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6. М., 1971, с. 357, 358.

⁷⁰ Народне господарство Української РСР в 1961 році, с. 609.

продавців, торгівля фасованими товарами, продаж швейних виробів-напівфабрикатів і т. п.

З кожним роком підвищувалася вимогливість радянського покупця до культури торгівлі, до якості й асортименту товарів.

У зв'язку з цим партія й уряд приділяли велику увагу безперерйному постачанню населення необхідними товарами. В 1953 р. було вжито ряд заходів, що сприяли підвищенню якості товарів та оновленню, вдосконаленню їх асортименту. Зокрема, в опублікованих у жовтні того року спеціальних постановках Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС⁷¹ зверталась увага партійних, профспілкових і радянських організацій на диспропорцію між дедалі зростаючими потребами населення країни і станом виробництва предметів народного споживання.

Торговельні організації мали всебічно враховувати особливості попиту споживачів, стежити за якістю, зовнішнім оформленням виробів. Одним із заходів у боротьбі за досягнення відповідності між попитом та пропозицією було право торговельних організацій повертати промисловим підприємствам продукцію низької якості та в асортименті, що не відповідає попиту населення. Тільки в першому півріччі 1953 р. за вимогою торговельних організацій України було повернуто підприємствам або знижено сортність 16% взуття, 36% швейних та 10% трикотажних виробів⁷². Проте деякі підприємства не виконували замовлень торговельних організацій і необхідні населенню товари випускали в обмеженій кількості. Наприклад, 1953 р. населенню республіки були недопоставлені такі важливі товари, як шкільний одяг, шерстяні костюми, пальта, плаття⁷³.

У зв'язку з відставанням виробництва багатьох товарів від зростання доходів трудящих не повністю задовольнявся в окремі роки попит населення і на деякі продовольчі товари: м'ясо, рибу, цукор, сезонні продукти. Наприкінці 1956 р. у деяких областях та районах республіки з вини виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих і торговельних організацій допускалися перебої у продажу населенню хліба, тоді як виділені для хлібопечення фонди борошна не були повністю використані⁷⁴.

І все ж, незважаючи на всі труднощі й тимчасові неполадки, потреби громадян України, як і всіх радянських людей задовольнялися торговельними організаціями дедалі ширше й повніше. Поступово налагоджувалося планування Міністерством торгівлі УРСР завезення товарів в окремі райони республіки в потрібному асортименті, відповідно до попиту населення.

Багато уваги приділяла Комуністична партія розширенню торговельної мережі та товарообороту в сільських місцевостях, забезпеченню трудівників села необхідними товарами. Відповідальні завдання по забезпеченню потреб колгоспного селянства поставили перед сільськими торговельно-кооперативними організаціями вересневий Пленум ЦК КПРС і жовтневий Пленум ЦК Компартії України, що відбулися в 1953 р.

З кожним роком збільшувався товарооборот сільської торгівлі. До воєнний рівень його було значно перевершено ще в роки четвертої п'ятирічки і втричі перевищено в 1958 р.⁷⁵ Відбувалися також великі структурні зміни в сільському товарообороті. Зросла питома вага продукції харчової промисловості — кондитерських виробів, хліба, цукру, консервів. Якісно змінився асортимент непродовольчих товарів: завдяки підви-

⁷¹ «Правда», 1953, 23, 28 і 30 окт.

⁷² Верховный Совет УССР. Стенографический отчет. (Третья сессия). 10—12 сентября 1953 г., с. 27.

⁷³ Там же, с. 88.

⁷⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 1572, арк. 70.

⁷⁵ Народне господарство Української РСР в 1969 році, с. 467.

щенню оплати праці колгоспники могли дедалі більше купувати такі товари тривалого користування, як меблі, телевізори, велосипеди. Щоб краще забезпечити колгоспників товарами, сільські кооператори дедалі ширше використовували такі форми обслуговування, як торгівля під час сезонних робіт безпосередньо в полі, виїзди автолавок на ферми, виконання попередніх замовлень.

Поряд з чималими успіхами торгівля в сільських місцевостях республіки і в другій половині 50-х рр. мала істотні недоліки. Сільські торговельні організації не могли ще задовольнити всіх запитів трудівників села, і велику частку потрібних товарів колгоспники змушені були купувати в містах. Погано було поставлено обслуговування споживчою кооперацією робітників і службовців багатьох МТС та радгоспів. У деяких районах не налагодили переробку сільськогосподарської сировини і населення районних центрів не мало можливості купити навіть засолені овочі, сухофрукти тощо ⁷⁶.

Загалом же на завершальному етапі побудови соціалізму товарооборот державної та кооперативної торгівлі систематично збільшувався, що яскраво свідчило про зростання купівельної спроможності громадян Радянського Союзу, про підвищення їх добробуту.

Важливою ділянкою поліпшення культурно-побутових умов трудящих нашої країни, полегшення і скорочення праці в домашньому господарстві є громадське харчування. В післявоєнний період партія й уряд приділяли велику увагу розширенню мережі їдалень, буфетів, поліпшенню обслуговування ними населення. 6 лютого 1946 р. Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У видали постанову «Про заходи по поліпшенню санітарно-гігієнічного стану харчових підприємств і підприємств громадського харчування» ⁷⁷. Ця та інші постанови скерували увагу місцевих органів на зміцнення матеріально-технічної бази громадського харчування, на посилення санітарно-освітньої роботи серед працівників харчових підприємств. Поступово ліквідовувалися перебої у постачанні їдалень водою, розширялася механізація трудомістких процесів.

Відбудовувалась мережа підприємств громадського харчування. Якщо на кінець 1940 р. їх нараховувалося в республіці 18,7 тис., а наприкінці 1945—11,3 тис., то в 1950 р.— уже 17,8 тис. ⁷⁸. Перед війною на кожні 10 тис. чоловік населення республіки припадало 4 підприємства громадського харчування, а 1950 р.— 5 ⁷⁹.

Отже, кількісна відбудова і дальший розвиток підприємств громадського харчування проходили досить високими темпами. Проте структура мережі була дещо однобокою. Це зумовлювалося тим, що не вистачало приміщень і та невелика площа, яка виділялася для громадського харчування, була більше придатна для буфетів. Тому їх довоєнна кількість була перевершена вже в роки четвертої п'ятирічки, а їдалень, чайних та ресторанів — лише в 1958 р. ⁸⁰

У післявоєнні роки на Україні неухильно підвищувався роздрібний товарооборот підприємств громадського харчування: 1945 р. він становив 411 млн. крб., 1950 р.— 790 млн. крб. (у цінах відповідних років) ⁸¹. А це значило, що збільшувалася кількість людей, які користувалися громадським харчуванням.

У роки четвертої п'ятирічки розвивалася мережа буфетів та їдалень у школах. Тільки за рахунок Товариства Червоного Хреста в республі-

⁷⁶ XIX съезд Коммунистической партии Украины. Материалы съезда, с. 171.

⁷⁷ Хронологічне зібрання законів, т. 2, с. 203—204.

⁷⁸ Народне господарство Української РСР в 1968 році. Стат. щоріч. К., 1969, с. 496.

⁷⁹ Народне господарство Української РСР в 1966 році, с. 469.

⁸⁰ Народне господарство Української РСР в 1968 році, с. 496.

⁸¹ Народне господарство Української РСР в 1969 році, с. 468.

ці 1947 р. одержували безплатне харчування 25,6 тис. дітей-сиріт і дітей інвалідів Великої Вітчизняної війни⁸².

Таким чином, в організації громадського харчування спостерігалися певні успіхи. Проте труднощі післявоєнного часу дуже обмежували можливості задоволення потреб трудящих. Деякі підприємства і вузи не мали їдалень. Погано було організовано громадське харчування для робітників-будівельників. Невелика пропускну спроможність більшості підприємств громадського харчування призводила до їх перевантаження. Підприємства громадського харчування погано забезпечувалися посудом, приборами, необхідним обладнанням. Відчувався великий дефіцит у кваліфікованих кадрах, зокрема в кухарях, що позначалося на якості страв та їх асортименті.

В 1951—1958 рр. громадське харчування продовжувало розвиватися. І наприкінці 1958 р. в УРСР нараховувалося вже 23,4 тис. державних і кооперативних підприємств громадського харчування⁸³. Поліпшилося оснащення їх технологічним та холодильним устаткуванням, підвищилась механізація основних виробничих процесів по приготуванню страв.

Проявом піклування Комуністичної партії про здоров'я підрастаючого покоління був розвиток дитячого шкільного харчування. У налагодженні цієї справи відчувалися великі труднощі. Багато шкіл не мали відповідного приміщення, не вистачало працівників. І все ж на початку 1958 р. школи республіки мали 787 їдалень і 3151 шкільний буфет⁸⁴. Молоко, фрукти, кондитерські вироби, пиріжки, котлети та інші продукти продавалися в школах без націнок.

Протягом 1951—1958 рр. відбувалась спеціалізація підприємств громадського харчування. Відкривалися пиріжкові, молочні, дитячі кафе та ін. Чимале значення для зміцнення здоров'я трудящих мала організація дієтичного харчування. На 1 січня 1953 р. в УРСР функціонували 45 дієтичних їдалень та 113 дієтичних відділень у загальних їдальнях. Зовсім не мали дієтичних їдалень шість областей: Сталінська, Запорізька, Житомирська, Кам'янець-Подільська (нині Хмельницька), Ізмаїльська (нині район Одеської області) та Полтавська. Це відбулося тому, що дієтичні їдальні потребували відповідно підготовлених кадрів працівників, тісного зв'язку з лікувальними закладами, постачання спеціальними продуктами. І тому було чимало таких міст, як Одеса, що в 1951 р. мала 14 ресторанів і жодної дієтичної їдальні⁸⁵.

На багатьох заводах, фабриках, шахтах, в установах організовувалися спеціальні їдальні або окремі кімнати дієтичного харчування. На організацію дієтичного харчування робітників і службовців профспілкові організації республіки виділяли значні кошти (наприклад, у 1952 р.—більше 5 млн. крб.)⁸⁶.

З 1955 р. на підприємствах громадського харчування почало широко вводитися самообслуговування споживачів. Однією з перших його застосувала їдальня Київського політехнічного інституту. Завдяки самообслуговуванню студенти витрачали на їжу 20—25 хвилин замість 1—1,5 години. Житлово-побутовий відділ Української республіканської ради професійних спілок широко популяризував досвід роботи цієї їдальні.

В областях республіки була проведена значна організаційна робота, внаслідок чого вже на 25 лютого 1955 р. було переведено на самообслуговування 97 їдалень. Проте в деяких областях (Ворошиловградській, Дрогобицькій) переведення на нову форму обслуговування проводилося без відповідної підготовки. Звільняючи офіціанток, в окремих їдальнях не дбали про прискорення роздачі страв, від чого погіршува-

⁸² ЗПР, 1947, № 13, с. 25.

⁸³ Народне господарство Української РСР в 1968 році, с. 496.

⁸⁴ Народне господарство Української РСР в 1965 році, с. 520.

⁸⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 818, арк. 15; спр. 431, арк. 149.

⁸⁶ Там же, спр. 818, арк. 14.

лося обслуговування трудящих. Поступово недоліки переборювалися, і нова форма обслуговування споживачів застосовувалася дедалі ширше. На 1 серпня 1956 р. на самообслуговування було переведено 4346 підприємств громадського харчування, або 65% їх загальної кількості⁸⁷. Внаслідок цього поліпшилось обслуговування відвідувачів, збільшився товарооборот підприємств громадського харчування, скоротилися витрати виробництва.

Добре налагоджена була робота, наприклад, в їдальні Харківського велосипедного заводу. Тут робітники всіх змін забезпечувалися калорійною, смачною їжею. Їдальня організовувала попередній продаж у цехах талонів на комплексні обіди, приймала замовлення на наступний день. У залі — чистота, тиша, культурне, швидке обслуговування відвідувачів. Внаслідок такої продуманої організації справи робітник витрачав на обід 25—30 хвилин.

Підприємства громадського харчування обслуговували в основному робітників та службовців під час їх роботи на виробництві. Сім'ї ж трудящих громадським харчуванням майже не користувалися. Відпуск обідів додому завжди був відсталою ділянкою громадського харчування, явищем випадкового характеру. Так, 1951 р. по Україні страви, що відпускалися додому, становили лише 4% товарообороту їдальень⁸⁸.

Більш поширеною була така форма обслуговування сімей, як продаж напівфабрикатів. Вже на початку 1952 р. їх відпускали 23 їдальні республіки⁸⁹. Добре була налагоджена ця справа на київській трикотажній фабриці ім. Р. Люксембург. У наступні роки праця в домашньому господарстві значно полегшилася завдяки випуску м'ясних і рибних напівфабрикатів, овочевої кулінарії, кондитерських виробів харчовою промисловістю і продажу цієї продукції населенню через магазини.

Після XX з'їзду КПРС якісно змінилася сільська мережа громадського харчування. В її розвитку почали більш дійову участь брати колгоспи. Їдальні, чайні розширювалися, обслуговували більшу кількість людей. Укрупненням й осучасненням підприємств громадського харчування на селі пояснюється те, що загальна кількість їх зменшилася — з 7455 у 1956 р. до 5688 у 1958 р.⁹⁰ Як і в попередні роки, сільські їдальні обслуговували колгоспників безпосередньо в полі, на фермах. Для цього організовувалися польові кухні, пересувні буфети, їдальні.

Велику роль у піднесенні життєвого рівня колгоспного селянства, в економії мільйонів годин для домашніх господарок відіграло звільнення їх від домашньої випічки хліба. Перелом у цій справі відбувся після XX з'їзду КПРС. І вже наприкінці 1958 р. у сільських місцевостях республіки працювало понад 600 хлібопекарень⁹¹. З кожним роком підвищувалась якість продукції, яку вони виробляли. Того року послугами промислового хлібопечення користувалося 27% сільського населення УРСР⁹².

В 1955 р. партійні і профспілкові організації підприємств громадського харчування Харкова взяли шефство над сільськими їдальнями, чайними, закуочними своєї області. Так, колектив фабрики-кухні при заводі «Серп і молот» навчив працівників чайної с. Кегичівка готувати різноманітні страви, прикрашати їх, підвищувати культуру обслуговування споживачів. Приклад харків'ян наслідували працівники міських їдальень Дніпропетровської, Запорізької, Кримської, Одеської та інших областей республіки⁹³.

⁸⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 1336, арк. 34.

⁸⁸ Там же, спр. 431, арк. 151.

⁸⁹ Там же, спр. 994, арк. 42.

⁹⁰ Народне господарство Української РСР в 1968 році, с. 496

⁹¹ «Рад. Україна», 1958, 2 листоп.

⁹² Там же, 1966, 1 берез.

⁹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 1334, арк. 30, 33.

Впроваджувати в роботу нове, передове працівникам підприємств громадського харчування допомагала широка громадськість республіки. Зокрема, виконуючи постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 1 березня 1956 р. «Про заходи по поліпшенню роботи підприємств громадського харчування»⁹⁴, партійні та профспілкові організації України провели цілий ряд заходів, спрямованих на поліпшення обслуговування населення республіки. З 12 жовтня до 15 листопада 1956 р. проводився громадський огляд роботи підприємств громадського харчування, в якому взяли участь близько 3 тис. рейдових бригад, що охопили понад 10 тис. профактивістів⁹⁵. Рейдові бригади не тільки виявляли недоліки, а й добивалися їх усунення. За пропозицією учасників огляду їдальні поповнювалися інвентарем, ремонтувалися та обладнувалися, в них впроваджувалися нові форми обслуговування трудящих. На промислових підприємствах і в установах республіки були проведені робітничі збори, на яких обговорювалися звіти завідуючих їдальнями про заходи по виконанню постанови від 1 березня 1956 р.

Значні кошти спрямовувала держава на післявоєнну відбудову і дальший розвиток мережі побутових закладів: пралень, лазень, перукарень і т. п. Налагодженню їх роботи також сприяла увага до цієї справи широкої громадськості республіки, особливо під час щорічних оглядів санітарного стану та роботи цих закладів. Завдання оглядів широко обговорювалися на загальних зборах робітників та службовців, на засіданнях місцевих профспілкових комітетів, всебічно висвітлювалися через обласні газети, заводські багатотиражки, стінну пресу. Про масштаби оглядів свідчать такі дані: під час огляду, що проходив весною 1950 р., було створено майже 3,5 тис. оглядових комісій, в роботі яких взяли участь близько 50 тис. чоловік. Від робітників та службовців надійшли тисячі пропозицій, спрямованих на поліпшення побутового обслуговування населення⁹⁶.

Партійні, радянські й господарські органи провели значну роботу по відбудові та розвитку підприємств служби побуту. Звичайно, розв'язуючи основні завдання відбудови народного господарства, держава не могла направити в побутове обслуговування великих коштів, нову техніку. Відбудова мережі проводилась в основному на старій основі. Складалася мережа з численних, але малопотужних державних і кооперативних підприємств. Значну частину побутових послуг у роки четвертої п'ятирічки здійснювали кустарі-приватники.

Протягом 1951—1958 рр. обсяг побутових послуг, які одержувало населення республіки, істотно зріс. Проте було ще чимало населених пунктів, в яких трудящі не мали де відремонтувати чи пошити взуття і одяг. Наприклад, у Сталінській області в деяких шахтарських селищах не було майстерень по ремонту взуття та металовиробів, а в усій області — жодної майстерні по ремонту автомашин, велосипедів, радіоприймачів⁹⁷. Крім того, побутові заклади часто не виконували плану. Так, 1955 р. план побутового ремонту промислової кооперація виконала лише на 87%⁹⁸. Дуже часто низькою була якість побутового обслуговування населення. Причина цього полягала в недостатній виробничій потужності багатьох побутових підприємств, їх поганому устаткуванні, розміщенні в непристосованих приміщеннях. Потребувала підвищення кваліфікація працівників підприємств побутового обслуговування населення. Набагато менше, ніж у містах, побутове обслуговування було розвинуто

⁹⁴ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 4. М., 1958, с. 597—602.

⁹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 1325, арк. 1.

⁹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 30, спр. 123, арк. 101.

⁹⁷ Заговельев А., Парфенов Д. Лучшее удовлетворяет бытовые нужды трудящихся. М., 1954, с. 31.

⁹⁸ XIX съезд Коммунистической партии Украины. Материалы съезда, с. 171.

в селах. Грудневий 1958 р. Пленум ЦК КПРС звернув особливу увагу на необхідність перебудови сільського побуту⁹⁹.

Отже, протягом 1946—1958 рр. житлові та комунально-побутові умови життя трудящих Радянської України суттєво змінилися. В містах і селах республіки поступово загоювалися страшні рани, заподіяні війною. Високими темпами розгорталася житлове будівництво, широко впроваджувалися в побут електрика, водопровід, центральне опалення, газ, поліпшувалося внутрішнє обладнання жител, розширювався обсяг комунально-побутових послуг. Все це значно полегшило працю в домашньому господарстві, підвищило культурно-побутовий рівень життя населення. Поліпшення побутових умов дедалі ширше проникало в життя села. Колгоспники почали жити в більш зручних будинках, ширше користуватися культурно-побутовими вигодами, що сприяло поступовому стиранню суттєвих відмінностей між містом і селом. Партиї та радянські органи посилили увагу до роботи підприємств торгівлі та громадського харчування, добиваючись підвищення культури обслуговування ними трудящих.

Зрослий економічний потенціал СРСР у наступні роки став основою для розв'язання важливих соціально-економічних завдань. При цьому в центрі уваги Радянської держави завжди стояв трудівник з його дедалі зростаючими культурно-побутовими потребами. Новим етапом у створенні матеріально-технічної бази комунізму, вдосконаленні суспільних відносин, формуванні нової людини, розвитку соціалістичного способу життя буде десята п'ятирічка. Головним її завданням є послідовне здійснення курсу Комуністичної партії на дальше піднесення життєвого рівня радянських людей — збільшення реальних доходів населення, поліпшення умов праці, розширення побутових послуг, зближення рівня побуту та культури різних соціальних груп радянського суспільства. «Ми ще не досягли комунізму,— сказав на XXV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев.— Але весь світ бачить, що діяльність нашої партії, її прагнення спрямовані на те, щоб зробити все необхідне для блага людини, в ім'я людини. Саме ця найвища, гуманна мета партії ріднить її з народом, з'єднує її з усіма радянськими людьми міцними, нерозривними узами»¹⁰⁰.

Р. А. ХУДЯК

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946—1958 рр.)

На всіх етапах розвитку радянської держави, буквально з перших днів її існування радянський уряд, особисто В. І. Ленін, провадили колосальну роботу по організації охорони здоров'я народу, розробці і зміцненню основних принципів радянської медицини — безплатності кваліфікованої медичної допомоги, запобіганню захворювань та оздоровленню праці і побуту, а також здійсненню широкої санітарної освіти трудящих¹. Здоров'я трудящих — це суспільне багатство, і піклування про його охорону та зміцнення — надзвичайно важлива функція держави і суспільства. Ленінські декрети щодо організації медичного обслуговування трудящих лягли в основу радянської системи охорони здоров'я. Виконуючи їх, радянський народ уже в довоєнні роки мав значні досягнення в справі охорони здоров'я.

⁹⁹ «Правда», 1958, 20 дек.

¹⁰⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 98.

¹ Ленинские декреты по здравоохранению. М., 1970; Потудов Б. М. В. И. Ленин и охрана здоровья советского народа. М., 1969; Постановления КПСС и Советского правительства об охране здоровья народа. М., 1958, та ін.

Тимчасова окупація території Радянської України спричинила величезні збитки всьому народному господарству, в тому числі й справі охорони здоров'я.

Головним курсом партії в післявоєнні роки була відбудова народного господарства країни. Незважаючи на труднощі відбудовного періоду. Комуністична партія проявляла велику турботу про відновлення діяльності медичних закладів, про забезпечення населення необхідною медичною допомогою, про охорону здоров'я трудящих. Український народ при допомозі братніх народів послідовно і наполегливо ліквідував наслідки руйнувань у народному господарстві республіки і, зокрема, в галузі охорони здоров'я.

Шкода, яку завдали німецькі окупанти медико-санітарним установам УРСР, обчислюється в сумі близько 2,6 млрд. крб.² На території Української РСР було зруйновано 18 тис. лікувально-профілактичних, дитячих і санітарних установ, великі лікарні в Києві, Донецьку, Харкові, Дніпропетровську, Вінниці та інших містах³. Були пограбовані і зруйновані також і навчальні заклади, що готували кадри лікарів і середнього медичного персоналу.

Масові захворювання, виснажені голодом і горем люди, тисячі дітей-сиріт — такі жахливі сліди залишили по собі німецькі окупанти. Відразу ж після визволення території Радянської України від німецько-фашистських загарбників держава виділила значні кошти і вжила ряд заходів, спрямованих на нормалізацію діяльності закладів охорони здоров'я. Вже на початок 1945 р. було відбудовано близько 2 тис. лікарень, понад 4 тис. поліклінік і амбулаторій, близько 1 тис. санітарно-епідеміологічних станцій. Відновили роботу близько 50 науково-дослідних інститутів, а в медичних вузах і технікумах навчалось понад 30 тис. студентів⁴. Громадськість УРСР взяла якнайактивнішу участь у відбудові медичних установ. Ще в 1945 р. за ініціативою трудящих Житомирської області, що відпрацювали один день на роботах по ремонту і відбудові медичних установ, відродження медико-санітарних закладів набрало характеру широкого народного руху⁵.

В наступні роки трудящі Чернігівської, Дніпропетровської, Донецької, Луганської та інших областей Української РСР доклали багато зусиль, щоб достроково виконати державний план відновлення і розширення мережі медичних закладів, збудувати нові лікарні, медичні пункти, дитячі ясла, лазні, впорядкувати джерела водопостачання, поліпшити санітарний стан міст і сіл⁶. Руками робітників та колгоспників в УРСР було відбудовано тисячі приміщень медичних закладів, виготовлено для них обладнання.

За короткий час трудящі України при допомозі братніх народів СРСР відбудували значну кількість медичних установ і закладів. З руїн піднімалися і ставали до ладу поліклініки, лікарні, дитячі ясла, аптеки, навчальні медичні заклади тощо. На початок 1946 р. у республіці в медичних установах було 144,5 тис. лікарняних ліжок, що складало майже 90% від довоєнного рівня⁷. Відновили роботу дитячі та жіночі

² Седьмая сессия Верховного Совета УССР 1-го созыва. Стенографический отчет. К., 1946, с. 43.

³ Лаврик С. С. Развитие здравоохранения на Украине за годы советской власти.— «Врачебное дело», 1957, № 11, с. 1139.

⁴ Седьмая сессия Верховного Совета УССР 1-го созыва. Стенографический отчет, с. 44.

⁵ Там же, с. 46.

⁶ «Рад. Україна», 1949, 2 вересня.

⁷ Підрахунки зроблено на основі даних стат. щоріч. «Народне господарство Української РСР 1956 році». К., 1967, с. 471.

консультації. Водночас багато ще треба було зробити для нормального функціонування дитячих ясел, садків. Кількість санаторіїв на початок 1946 р. дорівнювала половині довоєнної чисельності, а будинків відпочинку — дещо менше половини⁸.

Четвертим п'ятирічним планом розвитку народного господарства намічалось на основі відбудови і дальшого піднесення економіки країни не тільки відновити діяльність медичних закладів та установ і довести їх до довоєнного рівня, а й розширити мережу установ системи охорони здоров'я. Планом передбачалося довести кількість лікарняних ліжок протягом 1946—1950 рр. майже до 1 млн. проти 700 тис. у 1940 р.⁹

Втілюючи в життя накреслення партії і Радянської держави, спрямовані на неухильне піднесення всієї справи охорони здоров'я трудящих, партійні і радянські органи, широкі кола громадськості республіки провели в наступні роки велику, різноманітну за своїми формами роботу в цьому напрямі. Все ширшого розмаху набував патріотичний рух на допомогу медичним закладам. Так, за участю робітників, колгоспників, інтелігенції Мало-Дівичького району Чернігівської області в 1949 р. було відремонтовано корпус районної лікарні та амбулаторії, зроблено капітальний ремонт Гнилицької сільської лікарні, впорядковано садиби медичних закладів. У м. Чернігові за участю робітників і службовців заново збудовано хірургічний корпус із спеціалізованими відділами. Лише медичні працівники на цій будові відпрацювали тисячі людино-днів.

Сотні лікувальних закладів відбудували і спорудили колгоспи. Так, за участю колгоспників було збудовано лікарні в с. Летава Чемеровецького району Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області, в с. Помокля Переяслав-Хмельницького району на Київщині та ін.

Активно включились у народний рух за розвиток охорони здоров'я і трудящі західних областей. Великі роботи здійснено в Закарпатті. Народним методом лише в одному Воловському окрузі на 1949 р. було відремонтовано і впорядковано п'ять лікарень, шість амбулаторій, вісім фельдшерсько-акушерських пунктів, дитячі ясла, санітарно-епідеміологічну станцію¹⁰.

Період післявоєнної відбудови народного господарства країни став важливим етапом у створенні матеріальної бази, без якої неможливим було серйозне поліпшення якості медичного обслуговування населення. Розвиток охорони здоров'я в першу чергу був зв'язаний з розширенням мережі лікарняних установ та зростанням кадрів лікарів і середнього медичного персоналу.

Завдяки зміцненню матеріальної бази виробництва та зростанню національного доходу в країні з року в рік збільшувались державні асигнування на охорону здоров'я. Витрати по державному бюджету* на охорону здоров'я в республіці в 1946 р. становили 1600 млн. крб.¹¹, в 1950 р.— 3461 млн., а в 1958 р.— уже 6430 млн. крб.¹² Річні витрати по державному бюджету УРСР для цієї мети в 1958 р. у чотири рази перевищили рівень 1946 р. і становили понад 150 крб. на душу населення¹³. Фінансування на охорону здоров'я здійснюється не тільки із коштів державного бюджету, а також із коштів державних, кооперативних і громадських установ та організацій, а також колгоспів.

⁸ Народне господарство Української РСР в 1961 році. Стат. щоріч. К., 1962, с. 702.

⁹ Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. К., 1946, с. 43.

¹⁰ «Рад. Україна», 1949, 2 верес.

* Тут і далі дані наводяться за масштабами ціп, що існували до 1961 р.

¹¹ Речь министра здравоохранения УССР Л. И. Медведя на первой сессии Верховного Совета Украинской ССР — «Врачебное дело», 1951, № 5, с. 390.

¹² Здравоохранение в СССР. Стат. сб. М., 1960, с. 72.

¹³ Там же, с. 73.

Щороку зростали витрати з місцевого бюджету на поліпшення медично-санітарного обслуговування населення. Крім цього, на збереження і зміцнення здоров'я радянського народу направлялись значні кошти державного соціального страхування, що витрачались на лікувально-профілактичне та культурно-побутове обслуговування трудящих, зокрема на придбання путівок для трудящих у санаторії та будинки відпочинку, проведення оздоровчих заходів для дітей у літній час і на будівництво, обладнання та ремонт санаторіїв і будинків відпочинку. В 1958 р. витрати за рахунок державного соціального страхування в Українській РСР становили 581 млн. крб.¹⁴ Бурхливе зростання витрат держави на охорону здоров'я забезпечувало не тільки багатогранну безплатну медичну допомогу населенню, а й безперервне зростання обсягу і кваліфікації всіх видів медичного обслуговування трудящих.

Асигнування державою великих коштів на потреби медицини забезпечило розв'язання основних завдань, які стояли в 1946—1958 рр. перед закладами та установами охорони здоров'я. Асигнуючи величезні кошти, Радянська держава неухильно зміцнювала матеріальну базу системи охорони здоров'я в країні, створювала необхідні умови для розвитку всіх галузей медичної науки.

Значні капіталовкладення в будівництво лікарень, поліклінік, аптек, санаторіїв забезпечили далі швидке зростання їх кількості: число лікарняних установ (без госпіталів) на Україні за період 1946—1958 рр. виросло з 2,8 тис. до 5, а число лікарняних ліжок в них збільшилось з 160 тис. до 301 тис. у 1958 р.¹⁵ На кінець 1958 р. у республіці на 10 тис. населення припадало 72 лікарняних ліжка проти 52 у 1950 р.¹⁶ Все активнішу участь у зміцненні матеріальної бази системи охорони здоров'я брали колгоспи. Протягом 1951—1958 рр. на кошти сільгоспартілей у республіці в медичних установах було введено в дію 3 тис. лікарняних ліжок¹⁷.

В повоєнні роки на Україні швидко відбудовувалась і розширювалась мережа аптечних установ, три чверті яких під час окупації було цілком зруйновано і пограбовано¹⁸. Держава виділила для розвитку аптечної справи значні кошти. Кількість їх вже в 1947 р. становила понад 90% довоєнного рівня¹⁹. З 1945 по 1956 р. кількість аптек в Українській РСР зросла з 1800 до 2900, а аптечних пунктів — з 6000 до 16300. На кінець п'ятої п'ятирічки всі районні центри і багато сіл республіки мали свої аптеки²⁰. Зросла і кількість фармацевтів. У 1950 р. на Україні було 4,3 тис. фармацевтів з вищою освітою і 6,8 тис. з середньою спеціальною освітою, а в 1958 р. фармацевтів з вищою освітою вже налічувалося 5,9 тис., з середньою — 9,8 тис.²¹

Значна робота була проведена по оснащенню медичних установ новою апаратурою і обладнанням. Тільки з 1952 по 1957 р. у медичних установах України кількість рентгенівських апаратів зросла більше ніж у 2 рази. Водночас число медичних установ, оснащених фізіотерапевтичною апаратурою і клініко-діагностичними лабораторіями збільшилось у 1,7 рази. Вже в 1958 р. міські і майже всі сільські районні лікарні республіки були оснащені рентгенівською та фізіотерапевтичною апаратурою, клініко-діагностичними лабораторіями²².

¹⁴ Народне господарство Української РСР в 1965 році, Стат. щоріч. К., 1966, с. 671.

¹⁵ Народне господарство Української РСР в 1961 році, с. 701.

¹⁶ Здравоохранение в СССР, с. 137.

¹⁷ Підраховано за даними стат. щоріч. «Народне господарство Української РСР в 1961 році», с. 497.

¹⁸ «Врачебное дело», 1947, № 10, с. 897.

¹⁹ Там же.

²⁰ *Миниович Н. А.* Етапи розвитку аптечного дела на Украине.— «Врачебное дело», 1957, № 3, с. 320.

²¹ Здравоохранение в СССР, с. 122—123.

²² *Трощина Л. Н., Лиманский М. С.* Развитие высшего медицинского образования в СССР.— «Врачебное дело», 1958, № 1, с. 1, 2.

Приділяючи винятково велику увагу питанням відновлення і зміцнення матеріальної бази медичних закладів і установ, уряд країни водночас здійснив ряд організаційних заходів, спрямованих на поліпшення структури закладів охорони здоров'я.

В повоєнні роки в містах і селах республіки поліклініки і лікарні об'єднували в єдину медичну установу. Тим самим було забезпечено перехідність, ступінчатість в обслуговуванні хворих на різних етапах (дільниця, поліклініка, стаціонарне лікування), що значно поліпшило медичне обслуговування трудящих. Для більш кваліфікованої спеціалізованої допомоги хворим укрупнювалися дрібні лікарні.

В здійсненні рішень партії і уряду по охороні народного здоров'я питання забезпечення медичними кадрами постійно зростаючої мережі лікарняних установ завжди займало одне з провідних місць. Ще не закінчилась війна, а для роботи в Українській РСР з інших республік прибули тисячі лікарів²³. Кількість їх швидко зростала. Проте, втрати, які медичні працівники, як і весь радянський народ, понесли в ході війни, були і на початок післявоєнної п'ятирічки ще досить відчутними. Так, на кінець 1945 р. у республіці працювало 22,4 тис. лікарів проти 33,6 в довоєнному 1940 р. і 72,7 тис. середнього медичного персоналу проти 102,0 тис. у 1940 р.²⁴

У забезпеченні медичних установ лікарями та середнім медперсоналом вирішальна роль належала вищим медичним та середнім спеціальним навчальним закладам республіки. Необхідно було забезпечити не тільки кількісне використання спеціалістів, а й поліпшення їх якісного складу, підвищення рівня підготовки. Ще в ході війни, в 1944 р., Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову про заходи поліпшення підготовки лікарів у країні, згідно з якою була збільшена тривалість навчання в медичних навчальних закладах. Медичні вузи протягом 1945—1948 рр. перейшли з п'ятирічного строку навчання на шестирічний, а стоматологічні і фармацевтичні вузи — з чотирьохрічного — на п'ятирічний термін²⁵. Щороку збільшувалася і кількість студентів п'ятнадцяти вищих медичних закладів, які працювали в республіці.

В 1950 р. у вищих медичних навчальних закладах республіки навчалось 20 тис. студентів, в середніх спеціальних закладах 16,9 тис.²⁶, а в 1959 р. у вищих — 34,1 тис., а в середніх — 30,4 тис. студентів²⁷.

Підготовку медичних кадрів у медичних і фармацевтичних вузах Української РСР провадили кваліфіковані спеціалісти, серед яких у 1956 р. було 315 докторів і 1484 кандидати наук²⁸. Викладачами вузів були такі видатні вчені і педагоги, як В. М. Іванов, Л. В. Громашевський, Б. М. Маньковський, М. М. Соловйов, В. П. Протопопов, Н. І. Зазибін, М. М. Горев, О. І. Черкес, М. С. Спіров, В. С. Деркач, І. М. Іщенко та інші, що внесли великий вклад у розробку теоретичних проблем медицини та розв'язання практичних питань радянської охорони здоров'я.

Дані якісного аналізу контингенту вступників до вузів Міністерства охорони здоров'я УРСР до певної міри характеризують склад молодого поповнення медичних кадрів. Так, серед зарахованих до медичних вузів республіки у 1954 р. було 20% робітників і дітей робітників, понад 30% колгоспників і дітей колгоспників і понад 40% службовців та дітей службовців²⁹. Серед вступників цього року було 42% жителів міст і 58%

²³ *Матвеев П. Т.* Медичні кадри в Українській РСР.— В кн.: Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. К., 1958, с. 610.

²⁴ Народне господарство Української РСР в 1961 році, с. 701.

²⁵ *Матвеев П. Т.* Вказ. праця, с. 610.

²⁶ Здравоохранение в УССР. Стат. справочник. К., 1957, с. 41.

²⁷ Здравоохранение в СССР, с. 124.

²⁸ *Умосвіт М. Н.* Медична освіта в Українській РСР.— В кн.: Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР, с. 628.

²⁹ Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 4849, оп. 1, спр. 2550, арк. 32.

жителів сіл³⁰. Таким чином, медична інтелігенція, як і вся радянська інтелігенція в цілому, поповнювалась за рахунок усіх соціальних верств радянського суспільства. Кількість бажаючих одержати благородну і таку необхідну людям професію лікаря з кожним роком зростала, і вже в ході набору до вузів у 1957 р. на перші курси медичних інститутів було подано понад 20 тис. заяв, при наборі близько п'яти тисяч³¹. У ході конкурсного відбору було зараховано на перші курси понад 1,5 тис. відмінників середньої школи та технікумів³². Систематичне збільшення кількості тих, хто прагнув набути професію лікаря, давало можливість з кожним роком поліпшувати комплектування вузів, що в кінцевому результаті позитивно позначилось на кваліфікаційному рівні їх випускників, а отже і на поповненні медичних кадрів.

В цілому за період з 1946 по 1958 р. медичні вузи республіки підготували понад 45 тис. молодих спеціалістів³³. За цей період чисельність лікарів усіх спеціальностей на Україні зросла з 34 до 77 тис., тобто більше ніж удвічі³⁴. В 1958 р. на 10 тис. чоловік населення на Україні припадало 18 лікарів. У цей час в США на відповідну кількість населення було 12 лікарів, в Англії — 11, ФРГ — 14, Італії — 12³⁵. Таким чином, по забезпеченню населення лікарями Радянський Союз займав перше місце в світі.

Велика увага в повоєнні роки приділялась підготовці медичних кадрів з середньою спеціальною освітою. На Україні їх підготовку здійснювали близько 100 медичних шкіл. Уряд вжив заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації медичних працівників середньої ланки. Так, у 1948/49 навчальному році була реорганізована сітка середніх медичних навчальних закладів і введено новий профіль середнього медпрацівника — фельдшер-акушерка з чотирьохрічним строком навчання. В 1954 р. відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки середніх медичних працівників»³⁶ медичні школи були реорганізовані в медичні училища. В результаті реорганізації зменшувалась кількість спеціальностей середніх медичних працівників і поглиблювався рівень їх підготовки. В 1957 р. при медучилищах були організовані групи прискореної підготовки середнього медичного персоналу, куди зараховувалися випускники середньої загальноосвітньої школи. У складі спеціалістів-медиків працювало понад 70% жінок, і їм належить велика заслуга в збереженні і зміцненні здоров'я та забезпеченні працездатності населення республіки. Понад 100 тис. спеціалістів з середньою медичною освітою протягом усього післявоєнного періоду влилось у ряди медичних працівників республіки³⁷, і чисельність їх зросла з 98,5 тис. в 1946 р. до 345,3 у 1958 р.³⁸

У розв'язанні проблеми підготовки та виховання висококваліфікованих лікарів-спеціалістів для різних галузей медицини визначне місце належало інститутам удосконалення лікарів у Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську. Крім цього, при Львівському та Донецькому медінститутах були створені факультети вдосконалення лікарів³⁹. З 1945 по

³⁰ Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 4849, оп. 1, спр. 2550, арк. 33.

³¹ Архів Міністерства охорони здоров'я УРСР, відділ медичної статистики, оп. 11, спр. 310, арк. 3.

³² Там же.

³³ Підраховано автором на основі: Трошина Л. Н., Лиманский М. С. Развитие высшего медицинского образования в СССР, с. 78; Народне господарство Української РСР в 1961 році, с. 644.

³⁴ Народне господарство Української РСР в 1961 році, с. 701.

³⁵ Там же, с. 27.

³⁶ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР, т. 3. К., 1963, с. 361.

³⁷ Умосвіт М. Н. Вказ. праця, с. 627.

³⁸ Народне господарство Української РСР в 1961 році, с. 701.

³⁹ История высшего медицинского образования и научных медицинских школ Украины. К., 1962, с. 42.

1956 р. в інститутах і на факультетах удосконалення лікарів підвищили свою кваліфікацію понад 39 000 лікарів і провізорів, у тому числі на курсах спеціалізації — 19 490 і на курсах удосконалення 20 319⁴⁰.

Велика увага приділялася добору та підготовці керівних кадрів органів охорони здоров'я. В перші повоєнні роки органи охорони здоров'я часто очолювали працівники без спеціальної вищої освіти. В зв'язку з швидким розвитком радянської медичної науки стало очевидним, що без оволодіння науковою теорією, без широкого медичного кругозору керівні медичні кадри не справлятимуться з своїми багатогранними обов'язками. В результаті значної роботи по добору та підготовці керівних медичних кадрів в їх складі відбулись помітні зміни. Якщо на початок 1945 р. серед завідуючих міськими і районними відділами охорони здоров'я було лише 40% лікарів, то вже на початок 1949 р. майже всі ці посади займали лікарі⁴¹. В 1947 р. за рішенням Міністерства охорони здоров'я при Центральному інституті вдосконалення лікарів створювалися курси підвищення кваліфікації керівних кадрів установ системи охорони здоров'я⁴². Отже, вже в першій післявоєнній п'ятирічці було розв'язане питання добору та підготовки керівних медичних кадрів.

Широко розгорнута мережа медичних закладів, наявність багатотисячної армії медичних працівників забезпечила по-справжньому широке охоплення лікарським наглядом і медичною допомогою населення республіки.

Здоров'я населення тієї чи іншої країни залежить від цілого комплексу факторів: від рівня розвитку виробничих сил, характеру виробничих відносин, умов життя, праці, рівня культури населення, від біологічних, клімато-географічних, психологічних та інших умов. Соціальна структура суспільства, суспільний лад визначають характер і напрями діяльності органів системи охорони здоров'я в державі. В післявоєнні роки Радянська держава піклувалася насамперед про інвалідів Великої Вітчизняної війни. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 29 серпня 1945 р. визначалось завдання поліпшити якість медичного обслуговування інвалідів Вітчизняної війни⁴³. Про лікування та надання допомоги інвалідам війни йшлося на XVI з'їзді Комуністичної партії України, що відбувся в січні 1949 р.: «Піклування про інвалідів, сім'ї загиблих воїнів та сім'ї військовослужбовців повинно бути і надалі предметом особливої уваги партійних, радянських, усіх громадських та господарських організацій»⁴⁴.

У 1950 р. Міністерствами охорони здоров'я СРСР та УРСР були підведені підсумки лікування інвалідів війни за п'ять років, що пройшли після війни. За цей час тисячі інвалідів Вітчизняної війни пройшли лікування в спеціалізованих інститутах і госпіталах ортопедії та відновлювальної хірургії. 70% тих, що лікувались, відновили або підвищили працездатність, серед них понад 20% відновили працездатність повністю⁴⁵. В 1955 р. на Україні ще працювало 37 госпіталів для інвалідів Вітчизняної війни, де лікувалось близько 7 тис. чоловік⁴⁶.

Провідним напрямом радянської системи охорони здоров'я є профілактика, яка включає в себе систему державних і громадських заходів,

⁴⁰ Умовіт М. Н. Вказ. праця, с. 627.

⁴¹ Дулєнко К. Ф. Підготовка керівних кадрів здравоохранення УССР.— «Врачебное дело», 1949, № 2, с. 97.

⁴² Там же, с. 98—99.

⁴³ Итоги научных конференций 1950 г. по вопросам восстановительного лечения инвалидов Отечественной войны.— «Врачебное дело», 1951, № 1, с. 87.

⁴⁴ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Матеріали з'їзду. К., 1949, с. 41.

⁴⁵ Итоги научных конференций 1950 г. по вопросам восстановительного лечения инвалидов Отечественной войны, с. 88.

⁴⁶ Здравоохранение в УССР, с. 63.

спрямованих на поліпшення умов праці і побуту трудящих, на ліквідацію причин, які сприяють виникненню захворювань, на зміцнення здоров'я і підвищення працездатності радянської людини. Тисячі лікарів займалися профілактикою та боротьбою з хворобами серед колгоспників та робітників різних галузей промисловості, будівництва, транспорту. Питання медичного обслуговування та охорони праці робітників були тісно пов'язані з відбудовою промисловості та транспорту. Під час окупації разом з промисловими об'єктами було зруйновано і санітарно-гігієнічне та санітарно-технічне обладнання підприємств. Відступаючи, окупанти руйнували лазні, водопроводи, каналізацію. З 12 тис. вентиляційних установок на підприємствах України залишилось лише 50⁴⁷.

Виходячи з того, що відбудовувалася промисловість на більш високому, ніж довоєнний, технічному рівні, з використанням нових досягнень техніки та впровадженням нової технології, необхідно було змінювати і вдосконалювати санітарно-технічне оснащення підприємств усіх галузей промисловості. Так, у боротьбі з пилом у гірничій промисловості стали застосовувати мокре буріння. Вже на початок 1954 р. 99,5% забоїв Криворізького басейну перейшли на мокре буріння, в зв'язку з чим запиленість повітря зменшилася в 90 разів⁴⁸. Мокре буріння також застосовувалось і на вугільних шахтах Донбасу. Поліпшилось подання свіжого повітря в шахти, запроваджувалось освітлення підземних виробітків люмінесцентними лампами.

Багато було зроблено для оздоровлення праці в хімічній промисловості, всебічно вивчався вплив нових процесів виробництва на стан здоров'я робітників⁴⁹.

В той же час з введенням нових методів виробництва в чорній металургії, металообробній, хімічній промисловості перед медико-санітарними службами поставали нові складні завдання.

Медичне обслуговування робітників безпосередньо на промислових підприємствах здійснювали медико-санітарні частини, лікарські і фельдшерські здравпункти при промислових підприємствах, кількість яких постійно зростала. Так, у 1947 р. при промислових підприємствах Української РСР було розгорнуто 92 медико-санітарні частини⁵⁰, а в 1958 р. їх кількість збільшилась до 275⁵¹; число ліжок, розгорнутих у стаціонарах медико-санітарних частин, зросло з 10 972 у 1950 р.⁵² до 29 645 у 1958 р. При промислових підприємствах республіки в 1958 р. працювало 4709 лікарських і фельдшерських медпунктів⁵³. Медико-санітарні частини разом з медпунктами забезпечували весь комплекс лікувально-профілактичних заходів по медичному обслуговуванню робітників. Крім цього, медична допомога робітникам промислових підприємств, як і всьому населенню, надавалась міськими лікарнями. В результаті оздоровлення умов праці, поліпшення техніки безпеки, покращання якості медичного обслуговування захворюваність робітників з тимчасовою втратою працездатності знижувалась. Лише за три роки (1955—1957)

⁴⁷ Супоницкий М. Я. Ближайшие задачи промышленно-санитарных врачей Украины. — «Врачебное дело», 1949, № 2, с. 106.

⁴⁸ Супоницкий М. Я., Кривоглаз Б. А. Вопросы борьбы с силикозом (Объединенное заседание президиумов АМН СССР, АН УССР и ученого медицинского совета МЗО УССР в Киеве). — «Врачебное дело», 1954, № 2, с. 190.

⁴⁹ Навроцкий В. К. Основные задачи гигиены труда в промышленности на Украине в ближайший период. — «Врачебное дело», 1949, № 3, с. 255—258.

⁵⁰ Шурик П. Л. За дальнейшее улучшение медицинского обслуживания населения Украинской ССР. — «Врачебное дело», 1958, № 1, с. 3.

⁵¹ Шурик П. Л. 40 лет советского здравоохранения. — Там же, № 10, с. 1012.

⁵² Шурик П. Л. За дальнейшее улучшение медицинского обслуживания населения Украинской ССР, с. 3.

⁵³ Шурик П. Л. 40 лет советского здравоохранения, с. 1012.

вона знизилась у вугільній промисловості на 12%, залізорудній — на 22, в металургійній — на 14%⁵⁴.

Підлітки, які працювали на виробництві, а також навчалися у ремісничих училищах та школах ФЗН, перебували під наглядом медичних працівників. Щовесни лікарями — спеціалістами вузьких спеціальностей — фтизіатрами, хірургами, отоларингологами, окулістами, психоневрологами, стоматологами проводився спеціальний медичний огляд робітничої молоді. Вже в 1954 р. медичним оглядом були охоплені всі підлітки та юнаки і дівчата, що працювали на промислових підприємствах, в артілях промислової кооперації, учні училищ по механізації сільського господарства, шкіл ФЗН, ФЗУ, віком від 14 до 18 років⁵⁵. Щорічні огляди показували, що стан здоров'я і фізичний розвиток робітників-підлітків з кожним роком поліпшувався⁵⁶. Весняним медичним оглядом 1958 р. серед 115 тис. робітників-підлітків виявлено 12 тис. робітників з захворюваннями. Хворих взяли під диспансерний нагляд⁵⁷. У 1956 р. для робітників-підлітків встановили скорочений робочий день; для підлітків від 16 до 18 років — шестигодинний, а для 14—15-літніх — чотирьохгодинний⁵⁸.

У повоєнні роки приділялася увага організації комплексного медичного обслуговування колективів великих промислових підприємств.

Велика заслуга медичних працівників України в проведенні санітарної роботи по попередженню епідемій на будівництві Каховської ГЕС та Південно-Кримського каналу, значна участь в профілактиці епідемічних захворювань Українського інституту малярії та медичної паразитології, Київського і Одеського інститутів епідеміології і мікробіології. Певною мірою завдяки вжитим заходам, епідемічних захворювань в районі будівництва ГЕС і на трасі каналу не було⁵⁹.

У післявоєнний період проведена велика робота по відновленню та дальшому розвитку медичних закладів на селі. Лише за дві післявоєнні п'ятирічки (1946—1955 рр.) кількість лікарняних ліжок у сільській місцевості виросла з 35,9 тис. до 61,3 (на 171%). Збільшилася кількість медичних працівників: лікарів з 4,1 тис. до 7,4 (на 179%), середніх медичних працівників з 34,2 тис. до 60,2 (на 176%)⁶⁰. Проте темпи зростання кількості медичних працівників на селі все ще відставали від темпів зростання медичних кадрів у містах. Так, за 10 післявоєнних літ кількість лікарів у містах зросла на 197%, середніх медичних працівників — на 210%⁶¹.

Жителі сіл постійно діставали кваліфіковану медичну допомогу в міських поліклініках та лікарнях. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 11 червня 1947 р. у кожній області визначалися райцентри, лікувально-профілактичні і санітарні заклади, які повинні були обслуговувати населення поблизу розташованих сільських районів⁶². Близько

⁵⁴ Шурик П. Л. За дальнейшее улучшение медицинского обслуживания населения Украинской ССР, с. 4.

⁵⁵ Хроніка.— «Врачебное дело», 1954, № 4, с. 383.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Архів Міністерства охорони здоров'я, відділ медичної статистики, оп. 11, спр. 294, арк. 1, 3.

⁵⁸ Первое мая — великий празник труда и мира.— «Врачебное дело», 1957, № 5, с. 451.

⁵⁹ Хроніка.— Там же, 1951, № 4, с. 385; Медицинское обслуживание строителей Каховской гидроэлектростанции и Южно-Украинского канала.— «Врачебное дело», 1952, № 6, с. 535—538; Баран Н. А. Медико-санитарное обслуживание строителей Каховской ГЭС и Южно-Украинского канала.— Там же, 1952, № 8, с. 1021—1022.

⁶⁰ Дупленко К. Ф., Братусь В. Д. Шляхи і найголовніші етапи розвитку охорони здоров'я та медичної науки в СРСР.— В кн.: Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР..., с. 53, 57.

⁶¹ Там же, с. 57, 59.

⁶² Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР, т. 2. К., 1963, с. 326—327.

25% сільського населення обслуговувалось лікувальними закладами міста⁶³. Все це говорить про те, що необхідність проведення більш рішучих заходів по ліквідації відставання темпів зростання охорони здоров'я на селі все ще залишалась⁶⁴.

Укомплектованість кваліфікованими кадрами посад, які повинні займати лікарі в сільських місцевостях, на 1958 рік складала 87%, а укомплектованість середніми медичними кадрами досягала 97%. У кожному сільському районі на Україні працювало не менше семи спеціалістів-лікарів. У всіх сільських районах республіки були терапевти, хірурги, серед яких близько 50% мали не нижче ніж третю категорію, педіатри, санітарні лікарі, стоматологи та лікарі-спеціалісти інших профілів⁶⁵.

З 1946 до 1958 р. було здійснено комплекс заходів, спрямованих на поліпшення охорони здоров'я трудящих села. Кожний сільський район перебував лікувально-профілактичну діяльність на базі диспансерного методу обслуговування трудящих, що включає в себе проведення профілактичних заходів, спрямованих на поліпшення гігієнічних умов праці і побуту та правильне трудовлаштування колгоспників з урахуванням їх стану здоров'я, виявлення хворих з початковими стадіями захворювання, взяття їх на диспансерний облік для здійснення заходів по плановому оздоровленню та активного лікування.

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 11 червня 1947 р. «Про заходи по поліпшенню медичного і санітарного обслуговування сільського населення УРСР в усіх районах республіки» були створені медичні комісії для колгоспників. За постановою лікувально-профілактичні і санітарні заклади багатьох районних центрів були зобов'язані обслуговувати населення кількох поблизу розташованих сільських районів. «Рада Міністрів Української РСР,— сказано в постанові,— вважає, що боротьба за зниження захворювань серед сільського населення УРСР, за подання йому висококваліфікованої медичної допомоги є одним з найважливіших державних завдань...»⁶⁶ Завдяки створенню комісій для колгоспників у сільських районах республіки було впорядковано, передусім, оформлення довідок колгоспникам по тимчасовій або тривалій втраті працездатності. Такі комісії стали важливою ланкою в послідовно здійснюваній системі заходів поліпшення охорони здоров'я трудящих села.

Вдало поєднав роботу медичних установ району та медичних комісій для колгоспників колектив медичних працівників Чуднівського району Житомирської області. Тут провадилась систематична різнобічна робота по ранньому виявленню захворювань та своєчасному оздоровленню колгоспників. У Житомирську область приїжджали з різних країв і республік Радянського Союзу знайомитись з порядком та організацією диспансерного обслуговування колгоспників. Творче починання чуднівців, підхоплене медичними працівниками багатьох районів УРСР та інших братніх республік, вилилось у новий метод, широко відомий в нашій країні під назвою «диспансерного обслуговування сільського населення». Так, у республіці протягом 1952 р. у дільничних районах та обласних лікарнях була подана спеціалізована медична допомога і оздоровлено десятки тисяч колгоспників із числа хворих, виявлених у процесі обстеження⁶⁷. Тільки за друге півріччя цього року в процесі диспан-

⁶³ О перспективном плане развития здравоохранения и медицинской науки.— «Врачебное дело», 1958, № 4, с. 439.

⁶⁴ Дупленко К. Ф., Братусь В. Д. Вказ. праця, с. 59.

⁶⁵ Матвеев П. Т. Вказ. праця, с. 612.

⁶⁶ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР, т. 2, с. 324—325.

⁶⁷ Изучение заболеваемости колхозников и их плановое оздоровление.— «Врачебное дело», 1953, № 9, с. 834—835.

серизації вилікувано близько 50 тис. членів сільськогосподарських артілей, які знову повернулись до праці. Лише в 314 районах УРСР понад 45 тис. колгоспникам з обмеженою працездатністю була надана полегшена робота⁶⁸. Протягом першого півріччя 1953 р. лише у 340 районах республіки оздоровлено 87 тис. колгоспників. Значну кількість колгоспників трудовлаштовано відповідно до їх стану здоров'я⁶⁹. Велика увага при диспансерному обслуговуванні приділялась медичному обслуговуванню працівників МТС і радгоспів. Уже в 1954 р. при МТС працювало 150 медичних пунктів, у наступні роки їх кількість збільшувалась⁷⁰.

Другим широко відомим починанням сільських лікарів, яке народилось у республіці і дістало визнання в усій країні, було починання колективу Макарівської лікарні на Київщині. Спираючись на ідеї І. П. Павлова, працівники лікарні запровадили в клінічну практику лікувально-охоронний режим, що виключав негативні подразники, і застосували терапію умовно-рефлекторним сном⁷¹.

Як і весь радянський народ, медичні працівники внесли свій вклад у виконання постанови вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, активізувавши боротьбу за всебічне підвищення якості медичного обслуговування колгоспників, робітників МТС і радгоспів, за подальше зниження захворюваності, поліпшення умов праці і побуту сільського населення. Багато медичних працівників республіки, відповідаючи на заклик партії і уряду, виявили бажання поїхати працювати в сільські райони. Для роботи на селі із міст республіки протягом 1953 р. виїхало 1150 лікарів і середніх медичних працівників, що дозволило поповнити кадрами понад 230 лікарняних дільниць і забезпечити додатково спеціалістами понад 40 районів⁷². У сільську місцевість було послано також великий загін випускників вищих і середніх медичних навчальних закладів. Протягом 1954 р. працювати в сільській місцевості виїхали понад 1000 лікарів, 3500 середніх медичних працівників і 50 фармацевтів, у 1955 р. — 800 лікарів і 3800 середніх медичних працівників⁷³. Питанню діяльності установ охорони здоров'я по поліпшенню медичного обслуговування сільського населення був присвячений IV пленум Українського республіканського комітету профспілки медичних працівників, що відбувся в 1955 р. На пленумі було відзначено, що районні і сільські лікарні останнім часом значно поповнилися медичними кадрами, а також великою кількістю нової апаратури, зокрема обладнанням для більш, ніж 100 стоматологічних кабінетів, 280 клініко-діагностичних та понад 120 санітарно-бактеріологічних лабораторій. Додатково було відкрито 434 медпункти при МТС і радгоспах, заново організовано 15 сільських аптек та понад 100 аптечних пунктів. Пленум накреслив шляхи усунення недоліків, що ще мали місце в організації охорони здоров'я на селі⁷⁴.

В районних і сільських лікарнях працювали тисячі висококваліфікованих лікарів. Великим авторитетом на Миколаївщині користувався заслужений лікар УРСР С. Ф. Чоботарський, який кілька десятків років свого життя віддав справі охорони здоров'я трудящих⁷⁵. Однією з кращих медичних дільниць на Україні була дільниця в с. Добрянка Кіровоградської області, якою тридцять років керував відомий лікар

⁶⁸ В научных обществах (Киевские гигиенисты в борьбе с заболеваемостью колхозников).— Там же, № 12, с. 1149.

⁶⁹ Дупленко К. Ф., Васютинский Н. А., Зелезинская Г. М. О снижении заболеваемости колхозников и трудовых потерь в сельскохозяйственном производстве.— Там же, 1954, № 4, с. 344.

⁷⁰ За дальнейшее развитие советского здравоохранения.— «Врачебное дело», 1954, № 9, с. 771.

⁷¹ Там же, 1952, № 11, с. 1051.

⁷² За дальнейшее развитие советского здравоохранения.— Там же, 1954, № 9, с. 771.

⁷³ IV Пленум Украинского республиканского комитета профсоюза медицинских работников.— «Врачебное дело», 1955, № 7, с. 677.

⁷⁴ Там же, с. 677—680.

⁷⁵ Мар'енко Ф. Народний лікар.— «Вітчизна», 1951, № 2.

Ф. Д. Гетьманець⁷⁶. Відомою в республіці своїми передовими методами медичного обслуговування трудящих Таманською дільничою лікарнею на Київщині керував заслужений лікар республіки О. К. Малиновський⁷⁷.

Протягом усього післявоєнного періоду винятково велика увага партією і урядом приділялась розвитку сільської медичної мережі, як і в цілому розвитку охорони здоров'я, в колишніх західноукраїнських областях, де надзвичайно тяжкими були наслідки панування буржуазної Польщі та німецької окупації. До возз'єднання на землях Західної України і Закарпаття не вщухали тяжкі епідемії тифу, дизентерії, дифтерії, скарлатини, корости, венеричних захворювань, а також захворювання на зуб. Боротьба з цими хворобами майже не велась, бо на всій Західній Україні в селах налічувалось 9 лікарень на 165 ліжок, і ті вкрай примітивно обладнані⁷⁸, а платне лікування в міських стаціонарах було недоступним для трудящих.

Після встановлення Радянської влади в цьому районі створюється мережа радянських установ охорони здоров'я, які надавали безплатну висококваліфіковану і доступну всьому населенню медичну допомогу. Але німецькі окупанти пограбували і зруйнували медичні установи, а тому після визволення довелось все починати спочатку. Голодні, збіднілі люди, у багатьох з яких під час окупації були зруйновані й оселі, ще більш, ніж в роки буржуазної Польщі, хворіли тифом, гинули від туберкульозу, дизентерії та інших хвороб. Після звільнення на організацію медичної допомоги населенню цих областей держава виділила значні кошти, послала лікарів і середній медичний персонал з інших областей України та братніх республік Радянського Союзу⁷⁹. Для боротьби з епідеміями в цьому районі від Центрального Комітету Червоного Хреста України виїхали 11 протиепідемічних загонів. З метою швидшого поповнення кадрів лікарів за рахунок місцевого населення у Львові на базі медичного факультету Львівського університету було відкрито Львівський медичний інститут, нові медичні інститути в Станіславі (Івано-Франківську), Тернополі, Чернівцях, в Ужгороді — медичний факультет при університеті, для підготовки спеціалістів середньої кваліфікації було організовано близько двадцяти медичних училищ⁸⁰.

Таким чином, питання забезпечення західних областей медичними кадрами розв'язувалось двома шляхами: підготовкою їх з місцевого населення та призначення в ці області випускників вищих та середніх спеціальних закладів східних областей України. Завдяки неухильному здійсненню лінії партії і уряду по наданню всебічної, і зокрема медичної, допомоги населенню цих областей, вже на січень 1949 р. лікувально-санітарна мережа тут значно перевищила довоєнний рівень⁸¹. Вирішальну роль у боротьбі з епідеміями зіграли санітарно-епідеміологічні станції, яких у 1949 р. налічувалось 242 (до війни їх було 132)⁸².

На селі з'явилися нові типи медичних закладів, які могли бути організовані тільки в умовах радянського ладу: колгоспні родильні будинки, протитуберкульозні диспансери, санітарно-епідеміологічні станції, ясла, дитячі садки та ін. В промислових районах медичні пункти були створені безпосередньо на підприємствах нафтової, озокеритової та газової промисловості.

⁷⁶ Хроника.— «Врачебное дело», 1959, № 7, с. 781.

⁷⁷ Хроника.— Там же, 1954, № 4, с. 344.

⁷⁸ Бойко Э. П. Успехи здравоохранения в западных областях Украины за 20 лет Советской власти.— Там же, 1959, № 9, с. 963.

⁷⁹ Рябищенко О. Г. Охрана здоровья населения западных областей Украины. К., 1963, с. 58.

⁸⁰ Бойко Э. П. Вказ. праця, с. 966.

⁸¹ Медведь Л. И. Великий праздник воссоединения Украины.— «Врачебное дело», 1949, № 11, с. 964.

⁸² Там же.

За 1950—1958 рр. заклади охорони здоров'я в західних областях УРСР, на Закарпатті та Буковині виросли кількісно і зміцніли. Чисельність ліжок у західних районах України за ці роки збільшилась з 21,5 тис. до 35 тис., число родильних будинків виросло з 800 до 2 тис., чисельність фельдшерських та фельдшерсько-акушерських пунктів збільшилась з 2,5 тис. до 3,9 тис. У 1958 р. тут працювало 198 санітарно-епідеміологічних станцій, майже 500 протитуберкульозних та інших диспансерів і кабінетів при них⁸³. У Мукачеві було організовано науково-дослідний інститут охорони материнства і дитинства, в Ужгороді— епідеміології, мікробіології та гігієни⁸⁴, які внесли значний вклад у подолання тяжких хвороб серед населення цього краю. По забезпеченню населення лікарняними ліжками колись відсталі області майже зрівнялись з рештою областей України. Так, якщо в 1958 р. в середньому по Україні на 10 тис. чоловік населення припадало 72 ліжка, то в Волинській і Закарпатській областях — 66, у Львівській — 89, в Тернопільській — 57, в Чернівецькій — 78⁸⁵.

Одночасно з ростом мережі медичних закладів зростала і кількість медичних кадрів. У 1950 р. у західних областях України, на Закарпатті та Буковині працювало 7,8 тис. лікарів та 21,2 тис. середнього медичного персоналу, а в 1958 р. лікарів було вже 11,5 тис. і середнього медичного персоналу 40,5 тис. чоловік⁸⁶.

Завдяки здійсненню ряду соціально-економічних заходів, спрямованих на неухильне піднесення життєвого рівня трудящих цих областей, і, зокрема, успішному розвитку охорони здоров'я, серед населення значно знизилась загальна і дитяча смертність, зменшилась захворюваність, ряд гострих інфекційних захворювань було ліквідовано майже зовсім. Так, захворювання черевним тифом у 1958 р. порівняно з 1938 знизилось у 39 раз, дифтерією — в 72 рази, в 18 разів знизилась захворюваність туберкульозом⁸⁷. Організація охорони здоров'я в західних областях України переконливо свідчить, що лише при соціалізмі можна по-справжньому забезпечити медичну допомогу та зміцнення здоров'я трудящих. При соціалізмі плани народного господарства, охорона здоров'я, освіта, соціальне забезпечення підпорядковані єдиній меті — систематично поліпшувати умови життя і побуту трудящих.

У 1946—1958 рр. поряд з систематичним збільшенням медичних установ і зростанням чисельності кадрів проводилось глибоке наукове вивчення актуальних проблем медицини, впроваджувались у практику більш досконалі методи діагностики і лікування, послідовно розширювався обсяг профілактичних заходів, систематично зростав професіональний рівень знань медичних працівників. Для глибокого вивчення та узагальнення досвіду радянської медицини відразу після закінчення війни Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про наукову розробку та узагальнення досвіду радянської медицини за час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.»⁸⁸ Цією постановою забезпечувались прискорені темпи розвитку радянської медичної науки. Для розробки більш ефективних методів профілактики захворювань, поліпшення діагностики та лікування на Україні було створено велику кількість медичних науково-дослідних інститутів. У 1947 р. у республіці працювало 53 таких інститути⁸⁹, в 1958 р. їх було 45⁹⁰ (деяке зменшення загаль-

⁸³ Рябищенко О. Г. Вказ. праця, с. 69—70.

⁸⁴ Шапиро И. Я. Развитие здравоохранения в западных областях Украины, на Буковине и Закарпатье за годы Советской власти.— «Врачебное дело», 1957, № 11, с. 1216.

⁸⁵ Здравоохранение в СССР, с. 165.

⁸⁶ Народне господарство Української РСР в 1961 році, с. 708, 709, 710, (підраховано автором).

⁸⁷ «Врачебное дело», 1947, № 10, с. 818.

⁸⁸ Постановления КПСС и Советского правительства об охране здоровья народа. М., 1958, с. 318.

⁸⁹ «Врачебное дело», 1947, № 10, с. 818.

⁹⁰ Шулик П. Л. 40 лет советского здравоохранения, с. 1015.

ного числа наукових установ у 1958 р. відбулось за рахунок їх укрупнення)⁹¹. В цих інститутах у 50-х рр. працювало понад 1,5 тис. наукових співробітників, а загалом у вищих учбових закладах, науково-дослідних і лікувально-профілактичних установах та органах охорони здоров'я УРСР у 1950 р. налічувалось понад 4 тис. наукових співробітників, у 1956 р. їх уже було більше 5 тис., серед них 389 докторів і 2593 кандидати наук⁹². У медичних закладах України в 1957 р. працювало 23 дійсних члени і члени-кореспонденти АМН СРСР та АН УРСР та 47 заслужених діячів науки УРСР⁹³. Значний внесок у дослідження актуальних проблем охорони здоров'я і лікувально-профілактичної медицини належить інститутам Академії наук УРСР. Колектив інституту фізіології ім. О. О. Богомольця, продовжуючи розвивати наукові ідеї свого засновника, всесвітньовідомого вченого О. О. Богомольця, провів дослідження серйозних питань теорії і практики медичної науки, зробив багато цінних наукових відкриттів. В інституті працювали такі відомі вчені, як М. М. Сиротинін, О. Ф. Макараченко, Р. Є. Кавецький, В. П. Комісаренко, О. П. Городецький, В. П. Протопопов, О. І. Смирнова-Замкова, Н. Б. Медведева та ін.⁹⁴

Глибоке і всебічне вивчення біохімічних процесів, що відбуваються в організмі людини, проводилось в Інституті біохімії АН УРСР, яким керував О. В. Палладін⁹⁵.

Інститут мікробіології ім. акад. Д. К. Заболотного виконав ряд цінних праць у галузі медичної мікробіології, зокрема в відкритті та дослідженні антибіотиків, в чому велика заслуга вчених В. Г. Дроботька та М. М. Підоплічка⁹⁶.

Розвиток медичної науки давав лікарям-практикам ключі від багатьох, раніше не розгаданих таємниць людського організму та впливу на нього оточуючого середовища. Створення міцної матеріальної бази системи охорони здоров'я, досягнення медичної науки забезпечували дальше зміцнення всіх напрямів медицини на Україні. В післявоєнні роки в республіці розгорнулась рішуча боротьба з туберкульозом. У 1958 р. на Україні працювало понад тисячу протитуберкульозних диспансерів та кабінетів⁹⁷. Лише протягом 1948—1957 рр. чисельність лікарняних та санаторних ліжок для туберкульозних хворих збільшилась майже в 4 рази⁹⁸. Широко застосовувались профілактичні заходи, зокрема, протитуберкульозна вакцинація новонароджених, дітей старшого віку, підлітків і всіх осіб до 20 років. У результаті, в 1958 р., порівняно з 1950, захворюваність туберкульозом знизилась у 2,1, а смертність в 2,2 рази⁹⁹.

Профілактика та лікування серцево-судинних захворювань, ревматизму та злоякісних новоутворень — також важливий напрям діяльності медичних закладів республіки. В усіх областях республіки були організовані кардіоревматологічні кабінети та спеціальні організаційно-методичні центри у великих містах, зокрема в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку. Для ранньої діагностики онкологічних захворювань у республіці з 1957 р. стали широко застосовуватись профілактичні огляди трудящих.

⁹¹ Здравоохранение в СССР, с. 125.

⁹² Здравоохранение в УССР, с. 45.

⁹³ Матвеев П. Т. Медичні кадри в Українській РСР, с. 614.

⁹⁴ Кавецький Р. Є., Балицький К. П. Роль Академії наук УРСР в розвитку медичної науки. — В кн.: Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР, с. 75—78.

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ Кавецький Р. Є., Балицький К. П. Вказ. праця, с. 81—82.

⁹⁷ Шупик П. Л. 40 лет советского здравоохранения, с. 1011.

⁹⁸ Горчаков А. К., Максимов С. В. Пути развития эндокринологии на Украине. — «Врачебное дело», 1957, № 11, с. 1160.

⁹⁹ Там же, 1958, № 10, с. 1016.

Багато цікавих і ефективних методів лікування захворювань були відкриті і застосовані видатним терапевтом України Героем Соціалістичної Праці М. Д. Стражеско та його послідовниками.

Планомірна, чітка і систематична боротьба велась із зобною хворобою, яка була дуже поширена серед населення колишніх західноукраїнських земель. Масові обстеження, що проводились у цих областях у 1946—1950 рр., показали, що від 30 до 50% населення хворіло на зобну хворобу. Рада Міністрів УРСР для профілактики зобної хвороби та ліквідації її серед дітей постановила ввозити в області з найбільшим поширенням хвороби лише йодовану сіль, а також дітям безплатно видавати спеціальні протизобні препарати ¹⁰⁰.

В 1950 р. при Міністерстві охорони здоров'я УРСР було організовано республіканський протизобний комітет, а в західних і Закарпатській областях — обласні протизобні комітети, які і здійснювали координацію лікувальних та профілактичних заходів. Наслідком організованої державою рішучої протизобної боротьби було систематичне зниження захворюваності населення. Так, у 1956 р., порівняно з 1952, по Львівській області серед дітей гіперплазія (враження) щитовидної залози знизилась більш ніж вдвічі, а виражені форми хвороби — в чотири рази, в Волинській області враження — втричі, а захворюваність — у 7 разів ¹⁰¹. Значну наукову та лікувальну роботу в цьому напрямі провели О. К. Горчаков, Є. К. Приходькова, В. І. Акімов та ін. У результаті винайдення нових методів хірургічного лікування вдалось майже повністю уникнути післяопераційної смертності та рецидивів цієї хвороби, як це часто бувало раніше.

Ефективні методи лікування малярії, величезна робота республіканських санітарно-епідеміологічних станцій по впорядкуванню водного господарства, санітарний контроль над будівництвом ГЕС, каналів, проведенням меліоративно-осушувальних робіт, — все це привело до зникнення цієї хвороби в республіці. В 1957 р. в Українській РСР було зареєстровано лише 63 хворих малярією проти 488 927 у 1945 р. ¹⁰²

Значно поліпшився стан хірургічної допомоги населенню УРСР. Число спеціальних лікарняних ліжок лише з 1950 по 1956 р. виросло з 26,9 тис. до 32,2 ¹⁰³, а кількість хірургів за цей час збільшилась з 4,5 тис. до 6,4 тис. чоловік ¹⁰⁴. До того ж, як свідчать дані Центральної атестаційної комісії Міністерства охорони здоров'я УРСР, у 1951 р. хірурги вищих категорій становили 35% загальної кількості хірургів, у 1956 р. вищі категорії мали вже 57% хірургів. Велика заслуга в розвитку хірургії на Україні в післявоєнні роки та підготовці кадрів належить відомим хірургам — О. П. Кримву, М. П. Новаченку, М. С. Коломійченку, які відкрили і застосували ряд цінних методів оперативного лікування.

Ефективності оперативного лікування великою мірою сприяли станції невідкладної допомоги, які на 1958 р. уже були організовані в усіх містах і промислових центрах республіки ¹⁰⁵. Важливу роль у наданні невідкладної медичної допомоги населенню віддалених від великих міст районів відіграла санітарна авіація республіки, яка в 1947 р. налічувала 18 станцій, а в 1958 р. — уже 26 ¹⁰⁶. Поряд з наданням невідкладної

¹⁰⁰ Горчаков О. К. Боротьба із зобною хворобою в Українській РСР. — В кн.: Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР, с. 202—207.

¹⁰¹ Горчаков А. К., Максимов С. В. Пути развития эндокринологии на Украине, с. 1157.

¹⁰² Селиванов К. П. Задачи органов здравоохранения по предупреждению и ликвидации малярии. — «Врачебное дело», 1958, № 10, с. 1081.

¹⁰³ Здравоохранение в УССР, с. 66.

¹⁰⁴ Там же, с. 29.

¹⁰⁵ Коломійченко М. С. Основні підсумки розвитку хірургії на Україні. В кн.: Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР, с. 192.

¹⁰⁶ Савостенко П. П., Костенко С. К., Дончев М. И. Перспективы развития санитарно-авиационной службы на Украине, — «Врачебное дело», 1959, № 8, с. 851.

допомоги лікарі, що прилітали в райони, проводили планові консультації, а також читали лекції для населення.

Відомою в усьому світі стала офтальмологічна школа на Україні, заснована видатним вченим, Героєм Соціалістичної Праці В. П. Філатовим. Тисячам людей було повернуто зір знову. Кількість операцій по поверненню зору, зроблених Філатовим, а також його учнями у різних містах країни, перевищувала число операцій, зроблених у всьому світі ¹⁰⁷.

Багато цікавого і нового внесли в розвиток вітчизняної неврології, зокрема у вивчення вегетативної нервової системи людини, Б. М. Маньковський та Г. І. Маркелов. Розробка важливих проблем комунальної гігієни і санітарії на Україні належить відомому гігієністу О. М. Марзеву та його учням.

Для упорядкування санітарної охорони водоймищ, водопроводів і джерел водопостачання в УРСР Рада Міністрів Української РСР у січні 1947 р. прийняла постанову «Про санітарну охорону водоймищ, водопроводів і джерел водопостачання в УРСР» ¹⁰⁸. На сторожі здоров'я трудящих України стояло близько тисячі санітарно-епідеміологічних станцій ¹⁰⁹. Розвитку епідеміології на Україні сприяли наукові праці вченого-епідеміолога Л. В. Громашевського.

Серед досягнень радянської системи охорони здоров'я найбільш визначним є організація в широких масштабах мережі лікувально-профілактичних установ, які обслуговують матерів і дітей. У післявоєнний період партія і уряд прийняли ряд рішень, що сприяли дальшому успішному розвитку охорони материнства і дитинства. Значно посилилась увага до мережі дитячих закладів, підвищення кваліфікації медичних працівників, якості профілактичного і лікувального обслуговування дітей і жінок, санітарно-освітньої роботи, піднесення культури закладів матері і дитини. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 березня 1956 р. матерям було значно збільшено тривалість дородової та післяродової відпустки ¹¹⁰, що мало велике значення для здоров'я матері і дитини. В жовтні 1956 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про дальші заходи допомоги жінкам-матерям, що працюють на підприємствах і в установах» ¹¹¹. З метою дальшого поліпшення умов праці і побуту працюючих жінок у постанові передбачалось створення для дітей молодшого шкільного віку, батьки яких працюють, груп подовженого дня, а також інші організаційні заходи. Рада Міністрів УРСР у травні 1957 р. прийняла постанову «Про заходи по поліпшенню охорони материнства і дитинства в Українській РСР» ¹¹², якою передбачалися заходи по поліпшенню дитячого харчування. Витрати держави на допомогу матерям та обслуговування дітей у 1959 р. порівняно з 1940 виросли в 4,4 рази ¹¹³.

Увага, що її постійно приділяють партія і уряд питанням зміцнення здоров'я дітей, сприяла широкому розвитку мережі закладів по лікувально-профілактичному обслуговуванню. Число лікарняних ліжок для дітей (з неінфекційними захворюваннями) лише з 1950 по 1956 р. виросло в 1,5 рази ¹¹⁴. Кількість лікарів-педіатрів за цей час виросла з 5,1 тис. до 7,4. Число дитячих і жіночих консультацій протягом 1950—1958 рр. з 1758 збільшилось до 3947 ¹¹⁵. У 1956 р. на Україні було 226 дитячих сана-

¹⁰⁷ Владимир Петрович Филатов. Некролог— «Врачебное дело», 1956, № 2, с. 1339—1340.

¹⁰⁸ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР, т. 2, с. 285.

¹⁰⁹ Здравоохранение в УССР, с. 136.

¹¹⁰ Постановления КПСС и Советского правительства об охране здоровья народа, с. 334.

¹¹¹ Там же, с. 334—337.

¹¹² Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР, т. 4. К., 1964, с. 123, 124.

¹¹³ Здравоохранение в СССР, с. 167.

¹¹⁴ Там же, с. 71.

¹¹⁵ Там же, с. 205.

горіів ¹¹⁶, на 1958 р. налічувалось близько 300 постійних дитячих кухонь, понад 100 будинків дитини ¹¹⁷.

Вже в 1957 р. майже 100% дітей у містах і 95% в селах ¹¹⁸ народжувались у стаціонарних медичних закладах. Діти, віком до одного року, знаходились під постійним наглядом лікаря та медичної сестри. Так, у 1958 р. під постійним наглядом лікарів перебувало 247 тис. з 267,5 тис. немовлят, а відвідувались щомісячно медсестрою 260 тис. ¹¹⁹

Значну кількість дітей було охоплено дитячими яслами і садками. В постійних дитячих яслах України в 1950 р. нараховувалося 125 тис. мість, а в 1958 р. їх кількість збільшилась до 174 тис. ¹²⁰, у дитячих садках республіки в 1950 р. налічувалось 256 тис., а в 1958 р. — 292 тис. дітей ¹²¹.

Дитячі консультації, поліклініки здійснювали лікувально-профілактичний нагляд за дітьми з часу їх народження до закінчення середньої загальноосвітньої школи.

Діти учнівського віку проходили обстеження кількома спеціалістами-лікарями перед вступом до школи, а також медичні огляди під час навчання в школі. В 1958 р., наприклад, було обстежено 286 тис. дітей, що прийшли до першого класу ¹²².

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. про збільшення державної допомоги багатодітним та одиноким матерям та встановлення почесних нагород матерям, що народили і виховали багато дітей ¹²³, за 10 років після виходу постанови на Україні було нагороджено 365 тис. багатодітних матерів, з них 5,5 тис. присвоєно звання «матері-героїні», а також сплачено багатодітним та одиноким матерям значну суму ¹²⁴.

Великий теоретичний і практичний вклад у розвиток охорони здоров'я матері та дитини вніс видатний учений і лікар республіки О. Ю. Лур'є.

За заслуги в розвитку радянської охорони здоров'я багато лікарів було відзначено урядовими нагородами. В 1957 р. серед медичних працівників республіки було 322 заслужених лікарі УРСР, 3839 працівників нагороджено орденами і медалями СРСР і понад 5000 — значком «Відміннику охорони здоров'я» ¹²⁵.

Санітарно-курортне лікування в нашій країні є невід'ємною частиною загальнодержавних заходів по збереженню та зміцненню здоров'я трудящих, йому належить визначне місце в оздоровленні радянських людей. На Південному березі Криму, в Одесі, під Києвом, в Трускавці, Моршині, Миргороді і багатьох інших місцях України розташовані сотні санаторіїв і будинків відпочинку, де лікувались і проводили відпустки трудящі. На території України розміщувалась четверта частина всіх курортних установ Радянського Союзу. В 1946 р. на Україні було 263 санаторії з 29,7 тис. ліжок та 67 будинків відпочинку з 7,2 тис. ліжок в

¹¹⁶ Хохол О. М., Радченко П. Г. Розвиток педіатрії і організації лікувально-профілактичного обслуговування дітей в УРСР.— В кн.: Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР, с. 237.

¹¹⁷ Архів Міністерства охорони здоров'я УРСР, відділ медичної статистики, оп. 11, спр. 21, арк. 98, 100.

¹¹⁸ Шупик П. Л. 40 лет советского здравоохранения, с. 1011.

¹¹⁹ Архів Міністерства охорони здоров'я УРСР, відділ медичної статистики, оп. 11, спр. 186, арк. 2.

¹²⁰ Здравоохранение в СССР, с. 195.

¹²¹ Там же, с. 204.

¹²² Архів Міністерства охорони здоров'я УРСР, відділ медичної статистики, оп. 11, спр. 186, арк. 13.

¹²³ Постановления КПСС и Советского правительства об охране здоровья народа, с. 310—316.

¹²⁴ «Врачебное дело», 1954, № 9, с. 863.

¹²⁵ Матвеев П. Т. Вказ. праця, с. 614.

них¹²⁶. Завдяки постійному піклуванню держави про стан охорони здоров'я населення, мережа санаторіїв і будинків відпочинку, як і в цілому медичних закладів та установ, з кожним роком розширювалась. У 1958 р. у республіці вже було 470 санаторіїв з 77,7 тис. ліжок в них і 145 будинків відпочинку з 25,7 тис. ліжок¹²⁷.

З 1956 р. за рішенням Ради Міністрів СРСР питання розподілу путівок між трудящими в санаторії та будинки відпочинку стали вирішувати профспілкові організації, в зв'язку з чим значно зросла їх роль у здійсненні державних заходів по охороні та зміцненню здоров'я трудящих. Профспілки також активніше стали займатись питанням оздоровлення дітей в санаторіях та піонерських таборах. В Українській РСР протягом 1950—1958 рр. функціонувало 1,5 тис. піонерських таборів. Кількість дітей, що відпочивали в них, зросла з 504 тис. у 1950 р. до 522 тис. в 1958 р.¹²⁸ Діяльність органів охорони здоров'я завжди знаходила широку підтримку серед трудящих.

Велика заслуга в активізації участі громадськості в здійсненні державних заходів по охороні та зміцненню здоров'я населення масового добровільного товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. Товариством у республіці було організовано десятки тисяч санітарних постів та санітарних дружин.

Радянський Червоний Хрест надавав також велику допомогу народам світу в тяжкі періоди їх життя. Республіканське товариство, як складова частина союзного товариства Червоного Хреста, внесло гідний вклад у зміцнення інтернаціональних зв'язків трудящих світу.

Розвиток охорони здоров'я в 1946—1958 рр. яскраво свідчить про послідовне, неухильне додержання партією і урядом ленінських настанов щодо забезпечення і організації охорони здоров'я трудящих.

«Соціалістична держава,— сказано в Програмі КПРС,— єдина держава, що бере на себе піклування про охорону і постійне поліпшення здоров'я всього населення. Це забезпечується системою соціально-економічних і медичних заходів»¹²⁹.

У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXV з'їздові КПРС зазначалося, що «серед соціальних завдань немає важливішого, ніж піклування про здоров'я радянських людей»¹³⁰.

Л. А. ШЕВЧЕНКО

ПІДВИЩЕННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО РІВНЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946—1976 рр.)

XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу дав принципи настанови з корінних питань економічної стратегії партії в умовах розвинутого соціалізму, вирішення яких створить нові можливості для розв'язання основних соціально-економічних завдань радянського суспільства. «Це стосується,— як підкреслювалося в Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії,— насамперед дальшого підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їх праці і побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури — всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, удосконаленню соціалістичного способу життя»¹.

¹²⁶ Народне господарство Української РСР в 1961 році, с. 702.

¹²⁷ Там же.

¹²⁸ Здравоохранение в СССР, с. 244.

¹²⁹ Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962, с. 370.

¹³⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 46.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 45.

Приділивши велику увагу проблемам дальшого духовного прогресу Радянської країни — одному з основних аспектів розвитку соціалістичного суспільства, XXV з'їзд підвів підсумки розвитку всіх галузей радянської культури і визначив шляхи її дальшого піднесення. В матеріалах з'їзду особливу увагу було приділено питанням «...створення всіх необхідних ідеологічних і культурних умов для перемоги комунізму»².

В загальній системі заходів по забезпеченню неухильного духовного прогресу суспільства Комуністична партія виняткову увагу приділяла піднесенню загальноосвітнього рівня населення країни.

В умовах соціалістичного суспільства кваліфікація кадрів, рівень їхньої загальноосвітньої підготовки стали такими ж визначальними факторами суспільної продуктивності праці, як і технічна озброєність, наукова організація праці, економічне стимулювання. Висновки, зроблені радянськими економістами, свідчать про те, що значна питома вага національного доходу в країні одержується завдяки використанню капіталовкладень на народну освіту³.

Доведено, що чим вищий загальноосвітній рівень молоді, тим швидше вона оволодіває фаховою підготовкою, набуває за порівняно короткий строк більш високої виробничої кваліфікації. Крім того, загальноосвітній рівень підготовки працівників активно впливає на якісну сторону кваліфікованої праці, що виявляється у більш високій класності їх роботи, меншій питомій вазі припущеного браку, активній участі в русі раціоналізаторів і винахідників та ін. Як довели соціологи, продуктивність праці робітників з неповною середньою освітою на 35% вища, ніж тих, що закінчили лише 5 класів, а осіб з середньою освітою — на 25% вища, і строк їх виробничого навчання і перекваліфікації на 20% короткий, ніж працівників, які не мають середньої освіти⁴. Цей фактор набуває особливого значення в умовах сучасної науково-технічної революції, коли розвиток виробництва базується на запровадженні комплексної механізації і автоматизації, інтенсифікації технологічних процесів.

Одним з найважливіших соціальних наслідків піднесення загальноосвітнього рівня широких верств трудящих є підвищення їх соціалістичної свідомості, громадсько-політичної активності. І в наш час думка В. І. Леніна про те, що неписьменна людина стоїть поза політикою, як принципове положення про міцний зв'язок між рівнем освіти і громадською активністю членів соціалістичного суспільства, не втрачає свого важливого значення.

В своїй діяльності по удосконаленню системи навчання і виховання підростаючого покоління і піднесенню культурно-технічного рівня трудящих партія керувалася теоретичними настановами основоположників марксизму-ленінізму, творчо розвиваючи їх відповідно до завдань певних соціально-економічних етапів розвитку соціалістичного суспільства.

Проблемою організації виховання дітей у суспільстві всебічно займалися Маркс і Енгельс. Вони дали аналіз класового характеру буржуазної школи, довели, що тільки в результаті знищення влади буржуазії і перемоги соціалізму будуть створені необхідні умови для освіти трудящих, для всебічного розвитку людини. Маркс і Енгельс визначили принципи побудови системи народної освіти в соціалістичному суспільстві.

В. І. Ленін творчо розвинув і збагатив думки Маркса і Енгельса з питань народної освіти. В своїх працях великий вождь Комуністичної партії дав вичерпну характеристику буржуазної школи і розробив та науково обгрунтував чітку програму партії в галузі народної освіти

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, с. 113.

³ Жамин В. Актуальные вопросы экономики народного образования. М., 1965, с. 7.

⁴ Куценко В. І. Розвиток народної освіти в Українській РСР у дев'ятій п'ятирічці.— «Укр. іст. журн.», 1976, № 1, с. 27.

після перемоги соціалістичної революції. В. І. Ленін довів, що основними принципами цієї програми є проведення безплатної і обов'язкової загальної і політехнічної освіти для всіх дітей обох статей до 16 років, здійснення тісного зв'язку навчання з дитячою суспільно-продуктивною працею, залучення трудящого населення до справи народної освіти і т. ін.⁵ У ленінських працях всебічно розвинуто положення про те, що основою комуністичного виховання молоді має бути праця, що підростаюче покоління повинно пов'язувати кожний крок навчання і виховання з боротьбою трудящих за здійснення соціалістичних перетворень. Визначаючи основні принципи побудови радянської школи, В. І. Ленін підкреслював: «Ми не вірили б навчання, виховання і освіти, коли б вони були загнані тільки в школу і відірвані від бурхливого життя... А наша школа повинна давати молоді основи знання, уміння виробляти самим комуністичні погляди, повинна робити з них освічених людей»⁶.

У повоєнні роки втіленню в життя ленінських настанов з питань народної освіти, підвищенню загальноосвітнього рівня широких верств трудящих Комуністична партія і Радянська держава приділяли винятково велику увагу. Титанічну роботу в галузі народної освіти, спрямовану на ліквідацію тяжких наслідків минулої війни, було проведено в роки четвертої п'ятирічки.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни перед партійними і радянськими органами постало завдання забезпечити відвідування школи всіма дітьми шкільного віку, а також створити умови для навчання тієї частини молоді, яка під час війни не мала можливості здобути освіту. У постанові ЦК КП(б)У, прийнятій у травні 1946 р., «Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл Української РСР до нового 1946—1947 навчального року» підкреслювалося, що «повне здійснення закону про загальне обов'язкове навчання є центральним завданням місцевих Рад депутатів трудящих в їх роботі по народній освіті»⁷.

Відновлення довоєнного рівня розвитку освіти, забезпечення всеобучу дітей шкільного віку, залучення до навчання працюючої молоді стали змістом організаційно-масової роботи в цьому напрямі, яка проводилася партійними організаціями в роки четвертої п'ятирічки. Питання про організацію навчання дітей і молоді неодноразово обговорювалися на пленумах обкомів, міськкомів, райкомів партії, сесіях місцевих Рад депутатів трудящих, партійних і профспілкових зборах працівників шкіл та органів народної освіти. Питанню про відновлення всеобучу присвятила свою роботу республіканська нарада активу працівників освіти, яка відбулася в квітні 1948 р.⁸ Проведений у травні 1948 р. в республіці облік дітей шкільного віку⁹ допоміг місцевим партійним і радянським органам, працівникам народної освіти конкретніше і цілеспрямованіше організувати роботу по забезпеченню всеобучу.

Навіть у тяжкі роки післявоєнної відбудови народного господарства поруч із здійсненням різноманітних за своїм характером організаційних заходів, проведенням широкої роз'яснювальної роботи серед батьків, населення партійні організації велику увагу приділяли створенню всім дітям умов для відвідування школи. Зусиллями Радянської держави, а також завдяки великій ініціативній допомозі громадськості в УРСР протягом 1946—1950 рр. було піднято з руїн і заново побудовано та введено в дію 2 644 загальноосвітні школи на 483,3 тис. учнівських

⁵ Див.: *Ленін В. І.* Проект програми РКП(б).—Повне збір. творів, т. 38, с. 113—114.

⁶ *Ленін В. І.* Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.).—Повне збір. творів, т. 41, с. 299.

⁷ «Рад. Україна», 1946, 14 трав.

⁸ «Рад. освіта», 1948, 23 квіт.

⁹ Архів Міністерства освіти УРСР (далі — МО УРСР), ф. 1, оп. 3, спр. 122—а, арк. 6.

місць¹⁰. За роки п'ятирічки майже в 2,5 рази збільшилася кількість шкіл та окремих класів для навчання працюючої молоді¹¹. Водночас все більше коштів направлялося у фонд всеобучу. В 1948/49 навчальному році в школах республіки він становив 14 млн. крб. Протягом року понад 140 тис. учнів одержали з цього фонду матеріальну допомогу. Активну участь у наданні матеріальної допомоги сиротам і дітям інвалідів Вітчизняної війни, а також школярам з багатодітних і малозабезпечених сімей брали профспілкові організації промислових підприємств, радгоспів, а також колгоспи. В сільській місцевості організовувалися шкільні інтернати. В 1948/49 навчальному році на Україні працювало 508 пришкільних інтернатів, у яких проживало понад 10 тис. учнів з віддалених населених пунктів. Крім того, було організовано підвіз дітей з віддалених сіл до шкіл¹². Поступово школи забезпечувалися необхідними контингентами педагогічних кадрів, підвищувалася ідейно-теоретична та фахова підготовка вчителів.

У загальній системі заходів, здійснюваних партійними і радянськими органами по забезпеченню неухильного піднесення освітнього рівня населення, важливе місце посідала організація навчання молоді без відриву від виробництва. З перших днів визволення території України від фашистських загарбників у містах і селах республіки юнакам та дівчатам створювалися умови для навчання без відриву від виробництва. Вже в 1945/46 навчальному році на Україні працювало 2042 вечірні загальноосвітні школи, а також школи з окремими вечірніми класами, в яких навчалася 101,5 тис. трудящих¹³.

Партійні та радянські органи, працівники народної освіти проводили роз'яснювальну роботу по залученню молоді до навчання у вечірніх та заочних школах. Було проведено облік молодих працівників, які не мали відповідної освіти. Радянська держава прагнула створити працюючій молоді необхідні умови для навчання. Учні вечірніх шкіл одержали певні пільги: звільнялися від роботи у вечірніх змінах, під час екзаменаційних сесій працювали скорочений робочий день та ін. Поступово збільшалося число вечірніх та заочних шкіл зростала, зростало й число юнаків та дівчат, що здобували в них освіту. За період 1944—1952 рр. без відриву від виробництва на Україні семирічні середні школи закінчило 811,6 тис. чоловік¹⁴.

Інтенсивно запроваджувалися і заходи по ліквідації неписьменності серед дорослого населення, особливо в Львівській, Тернопільській, Ровенській, Волинській, Закарпатській, Станіславській (нині Івано-Франківській), Ізмаїльській (нині входить до складу Одеської), Чернівецькій та Дрогобицькій (нині Львівській) областях УРСР.

Протягом 1946—1950 рр. місцевими партійними і радянськими органами, широкими колами громадськості республіки було здійснено величезну роботу по відновленню обов'язкової загальної освіти дітей, а також залученню до навчання в загальноосвітній школі молоді, якій війна перешкодила одержати освіту. В результаті на кінець п'ятирічки мережа загальноосвітніх шкіл була не тільки відновлена, а й розширена порівняно з довоєнним часом. У 1950/51 навчальному році в країні вже працювало 201,6 тис. шкіл або на 10,1 тис. більше ніж у 1940/41 навчальному році. Відновилися контингенти учнів загальноосвітніх шкіл¹⁵. Все це створювало умови для того, щоб приступити з 1949 р. до здійснення

¹⁰ Народне господарство Української РСР в 1970 році. Стат. щоріч. К., 1971, с. 408.

¹¹ Народне господарство Української РСР в 1956 році. Стат. щоріч. К., 1957, с. 449, (підрозуміючи автором).

¹² Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 122—а, арк. 6.

¹³ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Стат. зб. К., 1973, с. 39.

¹⁴ *Зубань О. К.* Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952 рр.). Львів, 1967, с. 98.

¹⁵ Народное образование, наука и культура в СССР. Стат. сб. М., 1971, с. 44.

повсюдно загальної семирічної освіти¹⁶. Таким чином забезпечувалася база для дальшого підвищення загальноосвітнього рівня широких верств трудящих країни відповідно до зрелих соціально-економічних потреб періоду утвердження зрілого соціалізму в Радянській країні.

XIX з'їзд КПРС у Директивах по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1951—1955 рр. висунув завдання завершити на кінець п'ятирічки перехід від семирічної до загальної середньої освіти (десятирічки) в столицях союзних республік, у містах республіканського підпорядкування, обласних, крайових і найбільших промислових центрах¹⁷. Накреслення з'їзду визначили напрям діяльності партійних і радянських органів у наступні роки. З кожним роком зростали державні асигнування на розвиток народної освіти. В 1956 р. були організовані перші школи-інтернати, в яких навчалися 10,2 тис. дітей¹⁸. Водночас все активніше до справи зміцнення навчально-матеріальної бази школи залучалися колгоспи, радгоспи, промислові підприємства, широкі верстви трудящих міст і сіл. У 50-і рр. знайшов дальше поширення патріотичний почин населення села Верхівня Житомирської області, яке в 1944 р. виступило з закликом розгорнути шкільне будівництво методом народної будови. З кожним роком все активніше сільськогосподарські артіль, колективи промислових підприємств ставали ініціаторами будівництва шкіл на свої кошти. В нашій республіці приклад у цій справі подали передові колгоспи. Будівництво нових шкільних приміщень на кошти колгоспів розгорнулося на Чернігівщині в селах Орлівка Куликівського району, Горбове Новгород-Сіверського району, Городище Коропського району¹⁹ та ін.

Поширювалися й інші форми допомоги колгоспів школам. Вже в 1957/58 навчальному році значна кількість колгоспів республіки, зокрема Березівського району Одеської області, Лопатинського, Краснянського, Куликівського і Перемишлянського районів Львівщини, Рокитнянського району Київської області та інших забезпечили школярів своїх сіл безплатним харчуванням²⁰. Все ширшого розмаху набуло створення при загальноосвітніх школах інтернатів для дітей, які проживали у віддалених населених пунктах.

У роботі по вдосконаленню системи навчання і вихованню підрастаючого покоління партія послідовно втілювала в життя ленінські принципи національної політики. В республіці відповідно до національного складу населення, крім шкіл з українською, працювали також школи з російською, молдавською, угорською, польською, румунською мовами навчання²¹. В західних областях у 1957/58 навчальному році крім шкіл з українською мовою навчання, що становили 95% від загальної кількості шкіл в цьому районі, було 114 шкіл з російською мовою навчання, 100 — з угорською, 103 — з молдавською, 12 — з румунською і 3 — з польською мовою навчання²².

Створення такої мережі шкіл стало яскравим свідченням втілення в життя принципу інтернаціоналізму в розвитку найважливішої ланки культури — народної освіти. Практикою культурного будівництва в Українській РСР було розвінчано зловісні твердження зарубіжної пропаганди про «занепад українських шкіл» на Україні, зокрема в західних областях республіки, їх «русифікацію».

На виконання постанови Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи шкіл робітничої молоді», прийнятій

¹⁶ Кабанов П. И. История культурной революции в СССР. М., 1971, с. 68.

¹⁷ Див.: КПРС в резолюціях..., ч. 3, с. 540.

¹⁸ Центральне статистичне управління УРСР (далі — ЦСУ УРСР). Динамічні ряди по культурі.

¹⁹ «Рад. освіта», 1956, 31 берез.

²⁰ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 638, арк. 6.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 940, арк. 1.

²² Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Львів, 1975, с. 609.

у 1953 р., у республіці було посилено роботу по організації навчання молодих робітників, селян та службовців без відриву від виробництва: розширювалася мережа вечірніх, змінних та заочних шкіл, поступово зміцнювалася їх учбово-матеріальна база, удосконалювався навчально-виховний процес. У 1957/58 навчальному році на Україні вже було 3589 вечірніх та заочних шкіл, а також шкіл, при яких було створено класи для навчання працюючої молоді²³. В них здобула освіту значна кількість молодих робітників, колгоспників, службовців. Так, у Львівській області за роки п'ятої п'ятирічки середні вечірні школи робітничої молоді закінчило в 2,5 рази більше юнаків і дівчат, ніж за роки четвертої п'ятирічки, а семирічну освіту без відриву від виробництва одержало в 3 рази більше молоді, ніж в роки четвертої п'ятирічки²⁴.

Значних успіхів у здійсненні семирічного всеобучу було досягнуто і в інших республіках. В результаті — до 1953 р. у Радянській країні в основному утвердилося семирічне навчання дітей. В другій половині 50-х рр. семирічку закінчувало приблизно 80% школярів, які поступили в перший клас²⁵. Такі успіхи в піднесенні загальноосвітнього рівня населення стали величезним соціальним досягненням Країни Рад, свідченням того, що, швидкими темпами подолавши тяжкі наслідки війни, радянське суспільство добилося дальшого духовного піднесення.

Утвердження семирічного навчання стало базою для розширення середньої освіти в країні. Зокрема в УРСР, вже починаючи з 1953 р., в 39 містах — обласних і найбільших промислових центрах республіки — поступово вводилася загальна десятирічна освіта. В 1955/56 навчальному році в 175 містах та 137 сільських районах України було створено всі необхідні умови для переходу до загальної середньої освіти²⁶.

Радянська держава добилася нових успіхів у піднесенні загальноосвітнього рівня широких верств населення. Все більша частина учнів після закінчення сьомого класу продовжувала навчання в старших класах. В УРСР у 1957/58 навчальному році 60,6% учнів після закінчення неповної середньої школи продовжували навчання у восьмих класах²⁷. Збільшувався випуск з середньої школи. В країні в 1951 р. десяти класи загальноосвітньої школи закінчило 340 тис. учнів, а в 1958 р. — 1574 тис.²⁸

Слід зазначити, що в сільській місцевості розширення середньої освіти проходило повільнішими темпами, ніж у містах. Тут значно менше дітей після закінчення сьомого класу продовжувало навчання у середній школі. Наприклад, у 1957/58 навчальному році в УРСР у восьмі класи було прийнято 95,8% випускників міських неповних середніх шкіл і 46% — сільських. Якщо навіть зважити на те, що деякі випускники сільських шкіл продовжують потім навчання в середній школі в містах, то все ж таки кількість учнів, що продовжували навчання в середній школі, на селі менша порівняно з містом²⁹. Цей факт відбивав наявність істотної відмінності між містом і селом, ліквідація якої була одним з найважливіших напрямів соціально-економічної політики партії.

В цілому ж кількість молоді, яка одержувала середню освіту в загальноосвітній школі, невпинно зростала. Внаслідок цього було забезпечено відповідними контингентами вищі і середні спеціальні навчальні заклади. Водночас все більша частина випускників середньої школи йшла працювати безпосередньо в промисловість і сільське господарство.

²³ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР, с. 39.

²⁴ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 9, спр. 20, арк. 7.

²⁵ СССР на пути строительства коммунизма. М., 1971, с. 267.

²⁶ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 529, арк. 2.

²⁷ Там же, спр. 638, арк. 2.

²⁸ Народное образование, наука и культура в СССР, с. 102.

²⁹ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 638, арк. 2.

Почалося масове поповнення рядів робітничого класу і колгоспного селянства працівниками із закінченою середньою освітою. Ця характерна тенденція в діяльності загальноосвітньої школи, яка визначила зростання її соціальної ролі, в наступні роки набула ще більшого поширення.

Новий етап у розвитку народної освіти в Радянській країні був зумовлений переходом радянського суспільства до безпосереднього втілення в життя програми побудови комуністичного суспільства. В тезах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні», затверджених листопадним (1958 р.) Пленумом ЦК КПРС, були визначені шляхи дальшого вдосконалення системи народної освіти в країні. Вони знайшли своє законодавче оформлення в «Законі про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», прийнятому в грудні 1958 р. Відповідні закони було прийнято і в усіх союзних республіках. У квітні 1959 р. Закон про народну освіту схвалила Верховна Рада Української РСР.

У цих важливих документах обґрунтовувалася необхідність дальшого піднесення рівня навчання і виховання підростаючого покоління, шляхи вдосконалення системи народної освіти в умовах розвинутого соціалізму. Було, зокрема, визначено більш високий загальний рівень загальноосвітньої підготовки населення Радянської країни: замість семирічного вводився восьмирічний всеобуч, передбачалось розширення середньої освіти. В наступні роки здійснювався перехід неповної середньої школи на восьмирічний строк навчання. Завдяки здійсненню різноманітних за своїм характером заходів в СРСР створювалися необхідні умови для запровадження восьмирічного всеобучу. Вже в 1963 р. у цілому по країні восьмирічний всеобуч було здійснено³⁰.

Шляхи дальшого піднесення загальноосвітнього рівня широких верств населення країни в умовах розвинутого соціалістичного суспільства накреслив XXIII з'їзд Комуністичної партії, який поставив завдання забезпечити загальну повну середню освіту молоді. XXIV з'їзд КПРС, розвиваючи далі програму партії з питань народної освіти, вказав на необхідність у дев'ятій п'ятирічці «забезпечити повний перехід до загальної середньої освіти молоді»³¹.

На виконання рішень з'їздів КПРС партією і урядом було прийнято ряд важливих постанов з питань народної освіти. Велику роль відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи», в якій підкреслювалося, що в країні створюються всі умови для завершення переходу до загальної середньої освіти, як однієї з важливих передумов дальшого соціально-політичного і економічного розвитку нашого суспільства по шляху до комунізму, зростання соціалістичної свідомості і культури трудящих³².

У липні 1973 р. шоста сесія Верховної Ради СРСР (восьмого скликання) затвердила «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту», в яких було закріплено завдання в галузі народної освіти на сучасному етапі, визначено основні принципи побудови всіх її ланок, діяльності навчально-виховних закладів. Попередньо проект основ законодавства розглядався на засіданнях Президій Верховних Рад союзних республік, на засіданнях виконавчих комітетів, постійних комісій Рад, на сесіях багатьох районних, міських, сільських і селищних Рад. У 1974 р. сесія Верховної Ради УРСР прийняла Закон Української РСР про народну освіту.

Втілення в життя накреслень Комуністичної партії і Радянської держави по розвитку загальноосвітньої школи в умовах розвинутого соціалізму

³⁰ СССР на пути строительства коммунизма, М., 1971, с. 268.

³¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 231.

³² «Рад. освіта», 1972, 28 черв.

лізму йшло шляхом розширення і удосконалення мережі загальноосвітніх, зокрема середніх шкіл, поліпшення забезпеченості їх педагогічними кадрами з відповідним рівнем освіти та ін. У цьому напрямі активно розгорталася діяльність партійних і радянських органів, працівників народної освіти, широких кіл громадськості. В країні активно проводилося шкільне будівництво. Лише протягом дев'ятої п'ятирічки в СРСР було побудовано шкіл на 7,9 млн. учнівських місць³³. У тому числі на Україні за ці роки введено в дію шкільних приміщень на 1,2 млн. учнівських місць³⁴. У результаті було вдосконалено і розширено розгалужену і різноманітну за своїми видами мережу шкіл: загальноосвітніх денних, змінних, заочних, санаторно-лісних, шкіл-інтернатів, шкіл для дітей з психофізичними вадами. Введення в дію нових шкільних приміщень дозволило зменшити в 1975 р. кількість учнів, які навчалися в другу зміну до 14,2% від загальної кількості³⁵. Певну роль у забезпеченні загальної освіти дітей продовжували відігравати школи-інтернати. Проте поступово кількість школярів, які навчалися і виховувалися в цих навчальних закладах, зменшувалася, звужувалася і сама мережа шкіл-інтернатів, що пояснювалося зменшенням кількості сімей, які потребували виховання дітей в інтернатах.

В умовах сучасної науково-технічної революції все більшу увагу партійні організації приділяли підвищенню культурно-технічного рівня трудівників усіх галузей народного господарства і культури. Цього настійно вимагають зростаючі масштаби комуністичного будівництва. Вже тепер є чимало промислових підприємств, де переважна кількість працівників мають середню освіту. На Запорізькому титано-магнієвому комбінаті середню освіту мають понад 80% трудівників, на ждановському заводі «Азовсталь» і кіровоградському «Червона Зірка» — 90% молодих виробничників³⁶. Але в цілому рівень загальноосвітньої підготовки працівників промисловості і сільського господарства ще відстає від потреб сучасного розвитку. Серед трудящих, зайнятих у народному господарстві, в 1973 р. понад 25% не мали навіть неповної середньої освіти³⁷.

Важливу роль у здійсненні програмних завдань партії щодо неухильного підвищення культурно-технічного рівня трудящих продовжують відігравати загальноосвітні школи працюючої молоді, а також школи для дорослих.

Партійні та радянські органи розгорнули широку організаційно-масову роботу по залученню молоді до навчальних закладів, що дають середню освіту. Органи народної освіти повсюдно здійснювали численні організаційні заходи: у середніх і восьмирічних школах розроблялися єдині плани дальшого навчання випускників восьмих класів, а на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, вечірніх і заочних школах — плани охоплення навчанням працюючої молоді.

Величезна робота, спрямована на втілення в життя настанов Комуністичної партії щодо запровадження загальної середньої освіти, дала позитивні наслідки. Як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, у країні в основному завершено перехід до загальної середньої освіти. У виступі на XXV з'їзді КПРС міністр освіти СРСР М. О. Прокоф'єв повідомив, що понад 96% молодих людей, які закінчили восьмирічну школу в 1975 р., продовжують навчання в середніх навчальних закладах³⁸. Характерною тенденцією, що свідчить про дальший духовний розквіт нової історичної

³³ «Правда», 1976, 5 марта.

³⁴ Маринич О. М. Перехід до загальної середньої освіти — всенародна справа. — «Комуніст України», 1976, № 2, с. 49.

³⁵ Маринич О. М. Вказ. праця.

³⁶ Куценко В. І. Вказ. праця, с. 35.

³⁷ Народное хозяйство СССР в 1972 г., с. 39.

³⁸ «Правда», 1976, 5 марта.

спільності людей — радянського народу — став той факт, що перехід до загальної середньої освіти в основному здійснено в усіх республіках.

Завершено перехід до загальної середньої освіти і в Українській РСР. У республіці 98% випускників восьмирічки продовжували навчання в дев'ятих класах, або в навчальних закладах, що дають повну середню освіту. Протягом восьмої п'ятирічки на Україні середню освіту лише в школах здобули 2,9 млн. юнаків і дівчат³⁹. На кінець 1974 р. більш ніж у 150 районах республіки практично завершено перехід до загального середнього навчання⁴⁰. Протягом дев'ятої п'ятирічки середню освіту здобули ще 3,6 млн. чоловік⁴¹.

Зростала роль загальноосвітньої школи у неухильному піднесенні культурного рівня сільського населення, подоланні відставання його порівняно з рівнем освіти населення міста. Протягом останнього, особливо після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, що відкрив новий етап аграрної політики партії, партійні організації очолили величезну різноманітну за своїми формами роботу по піднесенню загальноосвітнього рівня сільського населення. Було здійснено ряд заходів по удосконаленню всієї системи навчання і виховання дітей — дошкільних установ, неповної середньої і середньої школи.

Так, протягом 60—70-х рр. у сільській місцевості набагато збільшилася кількість дітей дошкільного віку, які виховувались у дошкільних закладах, зросло число цих установ. На Україні в сільській місцевості в 1960 р. було 2,6 тис. постійних дитячих дошкільних установ, де виховувались 73,4 тис. дітей⁴², по суті дошкільні установи постійно працювали лише в районних центрах та найбільших селах. У наступні роки мережа дошкільних установ у сільській місцевості розширилася. В 1974 р. дошкільні заклади з розгалуженою мережею філіалів у бригадах і відділках працювали майже в кожному колгоспі і радгоспі республіки. В 8 207 дошкільних установах в сільській місцевості виховувалося 389,0 тис. дітей⁴³. Це свідчить про те, що у вирішенні такої важливої соціальної проблеми, як організація дошкільної ланки народної освіти, село наближається до рівня міста.

Широка програма дальшого розвитку шкільної освіти на селі накреслена в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи» (липень, 1973 р.)⁴⁴. Постанова визначила конкретні завдання по дальшому розвитку сільської середньої школи, її політехнізації, розширенню мережі сільських професійно-технічних училищ і переходу більшої їх частини на підготовку кваліфікованих кадрів з середньою освітою. Протягом останнього десятиріччя в селах все ширше розгорталося шкільне будівництво, яке провадилося за рахунок держави і на кошти колгоспів. Як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, з загальної кількості 7,9 млн. учнівських місць у нових школах, які введено в дію за роки дев'ятої п'ятирічки, 55% введено — у сільській місцевості⁴⁵. За період 1946—1970 рр. в СРСР колгоспами було введено в дію 59 тис. загальноосвітніх шкіл на 8 млн. учнівських місць⁴⁶. Всі вони утримуються за рахунок держави.

В 1974/75 навчальному році в УРСР у сільській місцевості в денних загальноосвітніх школах навчалось 3 172,5 тис. учнів, тобто всі діти

³⁹ Засідання Верховної Ради Української РСР Восьмого скликання. Третя сесія (8—9 червня 1972 р.). Стенографічний звіт. К., 1972, с. 10.

⁴⁰ Поточний архів МО УРСР. Справа 6/285, 1974, с. 1.

⁴¹ *Маришич О. М.* Вказ. праця, с. 46.

⁴² Народна освіта, наука і культура в Українській РСР, с. 130.

⁴³ Народне господарство Української РСР в 1974 році. Стат. щоріч., К., 1975, с. 514.

⁴⁴ «Рад. освіта», 1973, 7 лип.

⁴⁵ «Правда», 1976, 5 марта.

⁴⁶ Народное образование, наука и культура в СССР, с. 387.

шкільного віку, з них у 9—10 класах — 360,7 тис., що майже в 2,4 раза більше, ніж у 1960/61 навчальному році⁴⁷.

Значна кількість молодих працівників підвищували свій загальноосвітній рівень у школах сільської молоді, а також у сільських середніх профтехучилищах, які поряд з професійною підготовкою дають середню освіту.

Характерною тенденцією в розвитку сільської загальноосвітньої школи, що свідчить про зростання її соціальної значимості на сучасному етапі, є те, що значна частина випускників йде працювати безпосередньо в сільськогосподарське виробництво. На Україні 200—250 тис. випускників щороку.

Визначаючи основні фактори вирішення однієї з найважливіших соціальних проблем сучасного етапу розвитку радянського суспільства — ліквідації істотної відмінності між містом і селом і підкреслюючи роль у цьому процесі загальноосвітньої школи, — Л. І. Брежнев у виступі на Всесоюзному з'їзді вчителів 4 липня 1968 р. зазначав: «Ці проблеми соціального розвитку розв'язуються багатьма шляхами — технічним переозброєнням сільськогосподарської праці, механізацією і автоматизацією промислового виробництва, заходами, спрямованими на підвищення добробуту трудящих мас і скорочення робочого дня. Але найважливіше значення має також нове піднесення освіченості і культури народу. І в цій великій справі наше суспільство насамперед спирається на школу...»⁴⁸.

В загальній системі заходів, спрямованих на дальше піднесення рівня навчання і виховання підростаючого покоління, Комуністична партія та Радянський уряд водночас приділяли велику увагу неухильному поліпшенню навчально-виховного процесу в школі. Проблема якості навчання і виховання підростаючого покоління стала однією з найважливіших соціальних проблем радянського суспільства.

Пошуками нових форм і методів навчально-виховної роботи з учнями характеризується шлях розвитку загальноосвітньої школи протягом всього післявоєнного періоду. Вже в другій половині 40-х рр. було значною мірою удосконалено програми, навчальні плани та підручники.

Величезна робота на виконання рішень XIX і XX з'їздів КПРС по удосконаленню навчально-виховного процесу в школі розгорнулася в 50-х рр. В основу її було покладено марксистсько-ленінську настанову про необхідність політехнізації навчально-виховного процесу в школі, поєднання навчання з суспільно корисною працею.

В. І. Ленін наголошував: «...ні в якому разі ми не можемо відмовитися від принципу і від здійснення негайно *в міру можливості* освіти саме політехнічної»⁴⁹. Він зазначав, що для здійснення політехнічного навчання, проведення практичних занять учнів необхідно використати електростанції, радгоспи, заводи. Далі думку про створення умов для політехнізації навчання В. І. Ленін розвинув у «Директивах ЦК комуністам — працівникам Наркомосу», де зокрема підкреслюється також і необхідність залучити до організації цієї справи відповідно підготовлені кадри: «...треба, — писав В. І. Ленін, — звернути посилену увагу на ширше і систематичніше залучення всіх підходящих технічних і агрономічних сил до професійно-технічної і політехнічної освіти у зв'язку з використанням кожного скільки-небудь задовільно поставленого фабрично-заводського і сільськогосподарського підприємства (радгоспу, с.-г. доелідної станції, хорошого господарства і т. п., електричних станцій і т. д.)»⁵⁰.

⁴⁷ Народне господарство Української РСР в 1973 році. Стат. щоріч. К., 1974, с. 488.

⁴⁸ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 2. К., 1971, с. 215.

⁴⁹ Ленін В. І. Про політехнічну освіту. Замітки на тези Надії Костянтинівни.—Повне зібр. творів, т. 42, с. 220.

⁵⁰ Там же, с. 309.

Висновки марксистсько-ленінської науки про політехнізацію навчально-виховного процесу в школі, трудове виховання підростаючого покоління було покладено в основу роботи, що розгорнулася в 50-х рр. і була спрямована на піднесення рівня навчання і виховання підростаючого покоління. Багато уваги було приділено політехнізації навчання шляхом проведення лабораторних занять, організації роботи на пришкольніх ділянках, екскурсій на підприємства, в колгоспи і радгоспи, запровадження різноманітних форм суспільно корисної праці.

В ці роки в загальноосвітніх школах почали запроваджуватися і нові форми трудового виховання учнів. У 1954/55 навчальному році в спеціальних восьмих класах шести середніх шкіл Києва, Донецької, Харківської і Київської областей крім загальноосвітніх навчальних предметів учні почали вивчати спеціальні дисципліни, проходити виробничу практику з спеціальностей промислового і сільськогосподарського виробництва. В наступні роки виробниче навчання поступово набирало масового характеру. Крім того, 26 шкіл республіки провадили виробниче навчання в старших класах на базі спеціальних середніх навчальних закладів⁵¹.

Виробничому навчанню приділялася значна увага. Систематично займалися питанням трудового виховання в школах партійні організації. Наприкінці 1956 р. бюро Станіславського (нині Івано-Франківського) обкому Компартії України розглянуло питання «Про стан роботи класів з виробничим навчанням в школах області» і накреслило конкретні заходи, спрямовані на поліпшення політехнізації навчально-виховного процесу і трудового виховання учнів⁵². На виконання постанови обкому партії було проведено обласну нараду директорів шкіл, в яких на той час вже організували класи з виробничим навчанням. Нарада проаналізувала стан роботи класів з виробничим навчанням⁵³. Партійні організації все ширше залучали до організації трудового виховання учнів та зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл промислові підприємства, радгоспи, колгоспи.

Активну участь у створенні необхідної матеріальної бази для проведення виробничого навчання взяли промислові підприємства Сталінської (нині Донецької) області. Вже на кінець 1956 р. у підшефних школах ними було організовано 400 майстерень і передано 190 двигунів внутрішнього згоряння, майже 400 електромоторів, значну кількість верстатів та іншого обладнання⁵⁴.

Здійснення заходів, спрямованих на поліпшення політехнізації навчального процесу в школі, трудовому вихованню учнів принесло відчутні наслідки: протягом 50-х рр. у практику роботи середньої школи запроваджено нову систему трудової і політехнічної підготовки учнів. Її основними елементами стало здійснення політехнічного принципу у викладачів загальноосвітніх дисциплін, уроки ручної праці в I—IV класах, практичні заняття в навчальних майстернях і на шкільних навчально-дослідних ділянках в V—VII класах, практикуми з машинознавства, електротехніки і сільського господарства в старших класах. Поліпшилася організація лабораторних і практичних занять з фізики, біології та інших дисциплін, що проводилися як в шкільних лабораторіях і на навчально-дослідних ділянках, так і на підприємствах, на полях колгоспів і радгоспів. У 1954 р. в Григоріполіській школі Ставропольського краю вперше було створено учнівську виробничу бригаду. Досвід організації виробничого навчання учнів у сільських школах набув широкого поширення в усій країні, зокрема в Українській РСР.

⁵¹ Історія педагогіки. К., 1973, с. 404.

⁵² Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 24, спр. 422, арк. 53.

⁵³ Там же, оп. 26, спр. 362, арк. 1—2.

⁵⁴ Партархів ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 222, спр. 18, арк. 5.

Але в процесі роботи по вдосконаленню системи навчання і виховання підростаючого покоління, яка проводилася протягом першої половини 50-х рр., було допущено серйозні помилки: орієнтація школи на вузьку професіоналізацію навчання вела до зниження рівня загальної освіти.

Програма дальшого вдосконалення змісту навчально-виховного процесу в школі була викладена в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загально-освітньої школи» (листопад 1966 р.). В ній чітко визначено роль і завдання школи, яка на сучасному етапі повинна розвиватися як «загальноосвітня, трудова, політехнічна»⁵⁵.

В напрямі оновлення змісту навчання в загальноосвітній школі протягом останніх років проведена величезна робота. Відповідно до висунутих партією принципових вимог було оновлено і удосконалено всі шкільні курси, причому наголошувалось на підвищенні науково-теоретичного рівня шкільних програм і підручників, на забезпечення тісного взаємозв'язку у вивченні основ наук з набуттям політехнічних знань, трудових навичок. Перехід на нові навчальні програми і плани в школах СРСР здійснювався планомірно. В УРСР вперше їх було введено в деяких класах у 1966/67 навчальному році. Повністю перехід на нові плани і програми передбачалося завершити у 1975/76 навчальному році⁵⁶.

Було змінено також структуру школи: навчання в початковій школі провадиться замість чотирьох — три роки. В четвертому класі діти вивчають систематичний курс основ наук. У результаті за три роки виконуються завдання, поставлені перед початковою школою, і, як свідчив досвід, забезпечується більш високий рівень загального розвитку дітей, краща підготовка їх до навчання в наступних класах. Така перебудова початкової школи базувалася на нових відомостях про пізнавальні можливості дітей і враховувала той факт, що значна кількість дітей проходить відповідну підготовку в дошкільних установах, які стали складовою частиною всієї системи навчання і виховання підростаючого покоління.

Партійні організації, працівники народної освіти, колективи науково-дослідних установ багато уваги приділили розробці та впровадженню в практику найефективніших нових форм і методів навчання — технічних засобів, семінарів і лекцій для старшокласників, факультативних занять, кабінетної системи. Були видані нові підручники та докорінно поліпшені існуючі. Введено вивчення нових предметів, зокрема «Основ Радянської держави і права». В 1974 р. на Україні за кабінетною системою навчалися учні старших класів більш ніж 56% шкіл⁵⁷. Тривали також пошуки найефективніших форм трудового виховання в школі, які б відповідали генеральному напрямку її розвитку — політехнізації.

В УРСР на кінець 1974 р. виробниче навчання було запроваджено в 3520 школах⁵⁸. Професії обираються з урахуванням потреб виробництва, інтересів та нахилів дітей. Так, на базі навчального цеху Харківського тракторного заводу провадилася професійна підготовка учнів кількох шкіл Орджонікідзевського району м. Харкова. Новою формою організації виробничого навчання учнів стали міжшкільні навчально-виробничі комбінати, які почали створюватися за прикладом Москви. В республіці створено 44 шкільних комбінати⁵⁹. Цінний досвід трудового виховання учнів нагромадив Гайворонський комбінат Кіровоградської області та Сніжнянський — Донецької. В цілому по республіці в 1975 р.

⁵⁵ «Рад. Україна», 1966, 19 лист.

⁵⁶ Поточний архів МО УРСР, 1975, спр. 6/284, арк. 1.

⁵⁷ Там же, спр. 6/285, арк. 1.

⁵⁸ Там же, арк. 2.

⁵⁹ Маринич О. М. Вказ. праця, с. 48.

близько 160 тис. випускників середніх шкіл одержали свідоцтво про набуття певної професії⁶⁰.

Поширювалася організація в сільських школах учнівських виробничих бригад. У 1975 р. більш ніж півмільйона школярів України працювали в учнівських виробничих бригадах і лісництвах⁶¹. Ширше розгорталася робота по профорієнтації учнів. Так формувалася система шкільного трудового виховання, суть якого полягає в тому, щоб забезпечити насамперед психологічну підготовку учнів до майбутньої трудової діяльності.

В результаті величезної роботи, проведеної по піднесенню рівня загальноосвітньої школи, «одне з найбільш істотних звершень в історії радянської школи — удосконалення освіти, визначене постановою Центрального Комітету партії і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 року «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи загальноосвітньої школи» — практично здійснено»⁶².

Під керівництвом партійних організацій величезну роботу по удосконаленню навчально-виховного процесу в школі провели педагогічні колективи. Широко відомим не тільки на Україні, а й далеко за її межами став досвід учителів Павлівської школи на Кіровоградщині, яку довгі роки очолював Герой Соціалістичної Праці, член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР В. О. Сухомлинський, Богданівської середньої школи ім. В. І. Леніна Кіровоградської області, яку очолює Герой Соціалістичної праці І. Г. Ткаченко.

Новий якісний етап втілення в життя основного програмного завдання Комуністичної партії в галузі народної освіти — завершення переходу до загальної середньої освіти молоді — забезпечується не тільки загальноосвітньою школою, а й професійно-технічними та середніми спеціальними закладами. «На відміну від восьмирічного, середній всеобуч переріс із внутрішньогалузевого завдання у міжгалузеве. Його сфера поширюється не тільки на загальноосвітню школу, а й на професійно-технічну та середню спеціальну»⁶³.

Протягом четвертої п'ятирічки, а також у 50-і рр. через систему трудових резервів для всіх галузей народного господарства було підготовлено значну кількість технічно освічених промислових і сільсько-господарських робітників. У 1946 р. училища і школи профтехосвіти підготували 380 тис. робітників, в 1950 р. — 493, а в 1960 — 741 тис. робітників. Усі вони одержали також неповну середню освіту⁶⁴.

Система професійно-технічної освіти постійно вдосконалювалась. Відповідно до «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.) у країні створено новий тип професійного навчального закладу — міські та сільські професійно-технічні училища на базі восьмирічної загальноосвітньої школи. Протягом 1959—1963 рр. у країні всі типи професійних училищ і шкіл системи трудових резервів, а також значну частину відомчих стаціонарних навчальних закладів по підготовці робітничих кадрів було перетворено в профтехучилища.

В наступні роки професійно-технічне навчання удосконалювалося в напрямі розширення його ролі в підготовці робітничих кадрів з більш високою загальноосвітньою і професійною кваліфікацією. В умовах сучасної науково-технічної революції інтенсифікація виробництва тісно пов'язана з підвищенням культурно-технічного рівня робітників. Ефективне використання автоматів і механізмів вимагає, щоб робітник не

⁶⁰ Маринич О. М. Вказ. праця, с. 48.

⁶¹ Поточний архів МО УРСР, 1975. Довідка про виконання директив XXIV з'їзду КПРС в галузі народної освіти, с. 2.

⁶² «Правда», 1976, 5 марта.

⁶³ «Рад. освіта», 1975, 30 серп.

⁶⁴ Народное хозяйство СССР в 1972 году. Стат. ежегодник. М., 1973, с. 526.

тільки володів професійною майстерністю, психологічно був підготовлений до високопродуктивної праці, а й мав достатню загальну культуру, вміння постійно удосконалювати свої знання. Таким чином, соціальні потреби розвитку радянського суспільства, втілення в життя програми партії в галузі народної освіти — введення загальної середньої освіти молоді — зумовили необхідність дальшої перебудови системи профтехосвіти.

Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки кваліфікованих робітників у навчальних закладах системи професійно-технічної освіти» (квітень 1969 р.) передбачено поступово перетворювати профтехучилища в середні професійно-технічні училища з трьох-чотирьохрічним строком навчання, що визнані найбільш перспективними навчальними закладами системи професійно-технічної освіти⁶⁵. Такий курс на розвиток професійно-технічної освіти в країні закріпив XXIV з'їзд КПРС. У Звітній доповіді XXIV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслював, що «одним з найперспективніших шляхів здійснення загальної середньої освіти ми вважаємо (при збереженні провідної ролі загальноосвітньої школи) дальший розвиток профтехучилищ, які дають середню освіту»⁶⁶.

Протягом дев'ятої п'ятирічки проведена велика робота по розширенню мережі середніх професійно-технічних училищ. Середні профтехучилища — міські й сільські — було відкрито в усіх союзних республіках. За період 1971—1975 рр. кількість їх в країні збільшилась з 660 до 2700. В УРСР у 1975 р. працювало 455 середніх профтехучилищ⁶⁷.

Середні професійно-технічні училища готували спеціалістів з-понад 500 професій: для підприємств машинобудування і сільського господарства, гірничої промисловості, електроніки, сфери обслуговування, будівництва і т. ін. Все більше створювалося середніх профтехучилищ у сільській місцевості. В 1975 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по розширенню мережі середніх сільських професійно-технічних училищ і по поліпшенню їх роботи», в якій визначено завдання по розширенню і вдосконаленню підготовки кадрів масових професій з середньою освітою для різних галузей сільського господарства⁶⁸.

Партійні, радянські та профспілкові органи приділяли велику увагу зміцненню матеріальної бази профтехучилищ, зокрема тих, які поряд з професією дають випускникам середню освіту. На будівництво ПТУ протягом дев'ятої п'ятирічки було асигновано 2,2 млрд. крб., що майже в 2 рази більше ніж у попередній п'ятирічці⁶⁹. В УРСР за 1971—1975 рр. на спорудження об'єктів профтехосвіти використано близько 300 млн. крб. У результаті споруджено нових ПТУ на 22,7 тис. учнівських місць, введено в дію нові навчальні корпуси, гуртожитки, їдальні, зміцнено навчально-матеріальну базу училищ. Для учнів ПТУ республіки обладнано понад 12 тис. кабінетів і лабораторій, близько 4 тис. майстерень і т. ін.⁷⁰ Навчально-виховний процес, зокрема, в середніх професійно-технічних училищах будується так, щоб загальноосвітня підготовка в них нічим не відрізнялась від освіти, яку одержує молодь у загальній школі. Водночас більш високий загальноосвітній рівень дозволив ширше впроваджувати у навчання елементи інженерії, дальше поглиблювати знання з фундаментальних наук та основ спеціальності.

⁶⁵ «Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических республик», 1969, № 9, с. 214—222.

⁶⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 97.

⁶⁷ «Рад. освіта», 1975, 27 груд.

⁶⁸ «Правда», 1975, 21 февр.

⁶⁹ Там же, 1972, 10 янв.

⁷⁰ «Рад. освіта», 1975, 17 груд.

Велику роль у підготовці молодих робітників відігравали тісні зв'язки з підприємствами, де учні профтехучилищ проходили виробничу практику. Зростав рух наставництва. Наставниками учнів Київського МПТУ № 3 стали Герой Соціалістичної Праці, капітан теплохода «А. П. Чехов» П. П. Жук, МПТУ № 17 — кращий машиніст Південно-Західної залізниці М. Х. Моторний, Герой Соціалістичної Праці П. П. Староженко та інші — учнів МПТУ № 40 м. Комунарська. Нерідко колективними наставниками ставали передові комсомольсько-молодіжні виробничі колективи⁷¹.

Про важливе місце середніх профтехучилищ у підготовці робітничих кадрів з середньою освітою свідчить той факт, що в цілому по країні в цих учбових закладах навчається близько 1 млн.⁷², а на Україні понад 200 тис. чоловік. За п'ять років в УРСР середні профтехучилища підготували 100 тис. кваліфікованих робітників з середньою освітою⁷³. Тим самим в системі народної освіти країни фактично створено нові типи навчальних закладів, перед якими поставлено важливе завдання — протягом трьох-чотирьох років з числа юнаків і дівчат, які закінчили восьмирічну школу, готували кадри висококваліфікованих робітників з повною середньою освітою. Зросла також роль технічних училищ для навчання найскладнішим робітничим професіям молоді, яка вже має середню освіту. Визначаючи основні тенденції розвитку народної освіти на наступні роки, партія ставить завдання прискореними темпами готувати кадри висококваліфікованих робітників з середньою освітою. В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» вказується: «Забезпечувати підготовку робітників високої кваліфікації з числа молоді для всіх галузей народного господарства насамперед у професійно-технічних навчальних закладах, які дають змогу дістати одночасно спеціальність і загальну середню освіту, а також у технічних училищах.

Збільшити прийом учнів у середні професійно-технічні і технічні училища більш як у 2 рази. Підготувати в системі професійно-технічної освіти приблизно 11 млн. кваліфікованих робітників». У тому числі з середньою освітою збільшити підготовку в 2,5 рази⁷⁴.

Важливу роль у неухильному піднесенні загальноосвітнього рівня населення країни, підготовці спеціалістів для народного господарства відіграли середні спеціальні навчальні заклади. В роки четвертої п'ятирічки величезні зусилля були спрямовані на відновлення мережі середніх спеціальних навчальних закладів. У 1950/51 навчальному році в країні працювало 3 424 середніх спеціальних навчальних заклади. У них навчалася 1 297,6 тис. учнів, що більше ніж у 1,5 рази перевищувало кількість учнів технікумів у довоєнний 1940/41 навчальний рік⁷⁵. Тим самим навіть у тяжких умовах післявоєнної відбудови народного господарства було забезпечено відновлення і вдосконалення мережі навчальних закладів, які готували спеціалістів середньої кваліфікації для всіх галузей народного господарства і культури.

В наступні роки характер розвитку і вдосконалення мережі середніх спеціальних навчальних закладів також зумовлювався основними тенденціями соціально-економічного і духовного розвитку країни. Найбільш швидкими темпами зростала кількість учнів, які готувалися по спеціальностям економічного профілю, що відповідало потребам розвитку народного господарства країни. Водночас значно зменшилася пи-

⁷¹ «Коммунист Украины», 1976, № 2, с. 54.

⁷² Трапезников С. Ленинские принципы народного образования.— «Коммунист», 1976, № 2, с. 72.

⁷³ Куценко В. І. Вказ. праця, с. 34.

⁷⁴ Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. К., 1976, с. 75.

⁷⁵ Народное образование, наука и культура в СССР, с. 151.

тома вага підготовки спеціалістів з середньою освітою для системи народної освіти. Якщо в 1950/51 навчальному році серед учнів технікумів і училищ готувалося 26,5% спеціалістів для установ народної освіти, то в 1970/71 навчальному році — лише 8% ⁷⁶. Було здійснено і ряд інших організаційних заходів, спрямованих на піднесення рівня підготовки спеціалістів для закладів народної освіти. Так, до 1955 р. чотирьохрічні педагогічні училища, що працювали на базі неповної середньої школи і готували вчителів молодших класів, були реорганізовані в училища, до яких приймалися лише випускники середніх шкіл ⁷⁷. З 1951/52 навчального року були ліквідовані одинадцять педагогічних класів при 26 середніх школах Міністерства освіти УРСР ⁷⁸. Це свідчило про те, що в зв'язку з здійснюваним удосконаленням народної освіти, спрямованим на дальше піднесення рівня навчання і виховання підростаючого покоління, а також розширенням загальної середньої освіти більш високі вимоги ставилися до рівня підготовки педагогічних кадрів.

У 1955 р. історичні, філологічні, біологічні, географічні, хімічні і фізико-математичні факультети державних університетів розпочали підготовку вчительських кадрів ⁷⁹. Тим самим не тільки педагогічні інститути, а й університети вирішували завдання підготовки висококваліфікованих кадрів для народної освіти. Підготовка спеціалістів для галузей духовної культури все більше ставала функцією вищої школи. Але і зараз в системі середніх спеціальних учбових закладів одержують освіту значні контингенти спеціалістів для культурно-освітніх установ і дитячих дошкільних закладів.

Важливу роль середні спеціальні заклади відіграли в розширенні середньої освіти на селі. За період 1950—1970рр. кількість учнів технікумів і відповідних училищ, що готували кадри за сільськогосподарськими професіями, збільшилися більш як в 4,2 раза, в той час як загальна кількість учнів зросла лише в 3,3 раза ⁸⁰.

В загальній системі заходів, спрямованих на дальше удосконалення середньої спеціальної школи в країні, важливе місце посідало розширення освіти без відриву від виробництва. Завдяки створенню вечірніх відділень, організації заочних технікумів виникали нові можливості для здобуття середньої спеціальної освіти трудівниками, зайнятими в народному господарстві. В 1957 р., зокрема, на Україні працювало п'ять заочних технікумів — Дніпропетровський гірничо-металургійний, Донецький гірничий, Київський технікум радянської торгівлі, Київський автомобільно-шляховий, Одеський технікум вимірювальних приладів ⁸¹. Крім того, працювало 172 заочних відділення стаціонарних середніх спеціальних учбових закладів, де навчалось 70 тис. учнів, 9 всесоюзних заочних технікумів мали на Україні 16 навчально-консультаційних пунктів і філіалів ⁸². І хоч стаціонарна форма навчання залишалася завжди провідною, з кожним роком зростала питома вага спеціалістів, які закінчили технікуми, а також школи і училища, що були прирівняні до них, без відриву від виробництва. В 1950 р. стаціонарно закінчили середні спеціальні навчальні заклади 88,9% випускників, заочно — 9,6%, а за вечірньою формою навчання — 1,5%, в 1970 р. відповідно 58,4%, 26% і 15,6% ⁸³. В цілому заочна і вечірня форми навчання повинні стати важливою формою підвищення кваліфікації працюючих спеціалістів.

⁷⁶ Народное образование, наука и культура в СССР, с. 156 (підрahoвано автором).

⁷⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 2327, арк. 11—13.

⁷⁸ Там же, спр. 895, арк. 10.

⁷⁹ Там же, ф. 166, оп. 15, спр. 1889, арк. 14.

⁸⁰ Народное образование, наука и культура в СССР, с. 177 (підрahoвано автором).

⁸¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 9, спр. 3749, арк. 142, 156.

⁸² Там же, арк. 15.

⁸³ Народное образование, наука и культура в СССР, с. 191 (підрahoвано автором).

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по поліпшенню підготовки спеціалістів та удосконаленню керівництва вищою і середньою спеціальною освітою в країні» було узагальнено досвід розвитку спеціальної освіти в країні в умовах зрілого соціалістичного суспільства. В постанові зокрема підкреслювалося, що підготовка спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою при денному навчанні, як показує практика, має докорінні переваги як щодо якості підготовки спеціалістів, так і щодо економічних міркувань⁸⁴. У наступні роки намітилася тенденція до скорочення заочної і вечірньої форм навчання в середній спеціальній школі.

Середні спеціальні заклади країни стали важливою формою підготовки кадрів з середньою спеціальною освітою. За період 1946—1970 рр. навчальні заклади закінчили понад 12,4 млн. чоловік⁸⁵. Водночас серед учнів технікумів, шкіл і училищ цієї системи з кожним роком зростала питома вага молоді, яка вже закінчила середню загальноосвітню школу. Це свідчило про успіхи, досягнуті Радянською країною в запровадженні загальної середньої освіти.

Протягом останніх років у країні понад 4 тис. середніх спеціальних учбових закладів щороку випускали близько 1 млн. спеціалістів з середньою освітою⁸⁶. В УРСР, як відзначалося на XXV з'їзді Компартії України, в 1975 р. на 10 тис. чоловік населення республіки налічувалося 160 учнів технікумів і училищ, що значно більше ніж у розвинутих капіталістичних країнах⁸⁷.

Приділяючи велику увагу розвитку середньої спеціальної школи, партійні організації провели значну роботу по удосконаленню її мережі, зміцненню навчально-матеріальної бази.

Важливу роль у дальшому піднесенні культурно-технічного рівня молодих робітників та колгоспників відіграла постанова Ради Міністрів СРСР від 18 вересня 1959 р. «Про участь промислових підприємств, радгоспів і колгоспів у комплектуванні вузів і технікумів та в підготовці спеціалістів для своїх підприємств». У цьому документі було визначено шляхи та форми відбору та рекомендації працюючої молоді на навчання, зокрема до середніх спеціальних навчальних закладів. Підприємства, колгоспи, радгоспи одержали право направляти на навчання своїх працівників, обговорюючи кандидатури «на виробничих нарадах і зборах робітників підприємств, на засіданнях правлінь колгоспів і в громадських організаціях»⁸⁸.

У наступні роки технікуми підготували значну кількість спеціалістів, які були стипендіатами підприємств. Серед них багато комуністів, передовиків і новаторів виробництва, членів бригад комуністичної праці. Для підготовки кадрів за спеціальностями сільськогосподарського профілю на базі деяких радгоспів було організовано радгоспи-технікуми. Вечірні технікуми, а також відділення відкривалися безпосередньо на промислових підприємствах, що створювало сприятливі умови для одержання спеціальної середньої освіти виробничниками.

Партійні та радянські органи, галузеві міністерства провели також значну роботу по зміцненню навчально-матеріальної бази середніх спеціальних навчальних закладів, її технічному переоснащенню. Як відзначалося на XXV з'їзді Компартії України, активно дбали про свої навчальні заклади Міністерство чорної металургії і Міністерство сільського господарства⁸⁹. Для Київського механіко-металургійного, Марганців-

⁸⁴ «Рад. Україна», 1966, 9 верес.

⁸⁵ Народное образование, наука и культура в СССР, с. 190 (підрховано автором).

⁸⁶ Трапезников С. Ленинские принципы народного образования.— «Коммунист», 1976, № 2, с. 72.

⁸⁷ «Рад. освіта», 1976, 14 лют.

⁸⁸ «Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических республик», 1959, № 7, с. 459.

⁸⁹ «Рад. освіта», 1976, 14 лют.

ського гірничого, Ждановського індустріального, Новомосковського і Нікопольського металургійних технікумів споруджено нові навчальні корпуси. Завершено будівництво комплексу на тисячу учнів в Ногайському радгоспі-технікумі Запорізької області, Маловисторопському радгоспі-технікумі Сумської області, загальною вартістю понад 3 млн. крб. кожен та ін.⁹⁰

Особлива увага приділяється піднесенню рівня навчально-виховної роботи в середніх спеціальних навчальних закладах. У практику роботи педагогічних колективів технікумів все ширше впроваджувалися технічні засоби навчання, а також форми роботи, які спрямовані на оновлення змісту навчального матеріалу з тим, щоб всі найновіші досягнення науки і техніки знайшли відображення в навчальному процесі.

Партійні організації, прагнучи якомога краще організувати роботу колективів технікумів і училищ, спрямувати їх на виконання завдань, що зумовлені соціально-економічними потребами розвитку радянського суспільства, шукали нові форми координації дій педагогічних колективів. Необхідність такої роботи викликала тим, що технікуми однієї області чи регіону підпорядковані численним відомствам і міністерствам. Так, для координації роботи технікумів Львівщини за ініціативою Львівського обкому Компартії України було створено обласну раду по середній освіті, до складу якої ввійшли найдосвідченіші директори, секретарі партійних організацій, голови предметних (циклових) комісій, викладачі технікумів та училищ, представники партійних і комсомольських організацій Львова та області. Рада розглядала всі аспекти навчально-виховної і методичної роботи педагогічних колективів технікумів області, широко пропагувала передовий досвід⁹¹.

У наступні роки виникали нові форми організації такої роботи. В Дніпропетровській області було створено раду директорів середніх спеціальних учбових закладів. Діяльність Дніпропетровської ради директорів поширюється на 71 технікум і училище, підпорядковані 26 міністерствам і відомствам. В них навчалось близько 100 тис. майбутніх спеціалістів⁹².

Різноманітну за своїми формами роботу по удосконаленню середньої спеціальної школи проводили партійні та радянські органи всіх республік СРСР. У результаті зросла соціальна роль середньої спеціальної школи, яка «вирішує дзведине завдання — підготовки кадрів середньої кваліфікації і одержання молоддю загальної середньої освіти»⁹³.

Здійснення програмного завдання партії в галузі народної освіти — перехід до загальної середньої освіти — стало величезним досягненням, здобутим радянським народом під керівництвом Комуністичної партії, завдяки розвитку і вдосконаленню всіх ланок народної освіти — загальноосвітньої школи, системи профтехосвіти і середньої спеціальної школи.

Забезпечення в основному загальної середньої освіти визначило рівень загальноосвітньої підготовки населення країни на сучасному етапі в умовах розвинутого соціалізму. Завдяки значному розширенню середньої освіти зріс культурно-технічний рівень робітничого класу і колгоспного селянства, що, в свою чергу, стало важливим фактором подолання істотної відмінності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, тобто вирішення важливої соціальної проблеми розвитку радянського суспільства.

⁹⁰ «Рад. освіта», 1973, 25 серп.

⁹¹ Там же, 1971, 21 квіт.

⁹² Там же, 1975, 30 лип.

⁹³ Трапезников С. Вказ. праця, с. 72.

ЗМІСТ

Талан Є. П. Участь народних мас у діяльності Рад депутатів трудящих. (На матеріалах Української РСР. 1946—1958 рр.)	3
Плющ М. Р. Шляхом трудових звершень (Соціалістичне змагання робітничого класу Української РСР. 1946—1958 рр.).	20
Панібудьласка В. Ф. Братерське співробітництво народів СРСР у господарському житті (1946—1958 рр.).	39
Вітрук Л. Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946—1958 рр.).	47
Худяк Р. А. Охорона здоров'я трудящих Української РСР (1946—1958 рр.).	63
Шевченко Л. А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946—1975 рр.)	80

Академия наук Украинской ССР
Институт истории
ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ
Республиканский межведомственный сборник
Основан в 1975 г.
Выпуск 4
(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту історії АН УРСР

Редактори *С. І. Атаманенко, Н. С. Шафета*
Оформлення художника *О. Д. Стеценка*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *С. Г. Максимова*
Коректори *Л. І. Лесько, Я. М. Зубко*

Информ. бланк № 1827

Здано до набору 10.05. 77. Підписано до друку 16.12 77. БФ 07942. Формат 70×108/16. Папір друк.
№ 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,75. Обл.-вид. арк. 9,44 Тираж 800 пр. Зам. 7-338.
Ціна 1 крб. 10 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ-601, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграф-
книга» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, вул. Репіна, 4.

У видавництві «Наукова думка»
у 1977 році виходить книга:

Літопис комуністичного будівництва. Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1971—1975 рр.). Мова українська. 40 арк. 1 крб. 76 коп.

У книзі відображено багатогранне життя трудящих Радянської України в роки дев'ятої п'ятирічки. Численні факти, які взято з періодичної преси, розповідають про трудовий героїзм робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства.

Розрахована на наукових працівників, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

Попередні замовлення на це видання приймають магазини книготоргу, споживчої кооперації, магазини «Книга—поштою» та контори «Академкнига». Найбільш тривалий час замовлення на цю книгу приймає магазин — опорний пункт нашого видавництва у м. Донецьку (340 000, м. Донецьк, вул. Артема, 147 а) Будинок книги та книгарня видавництва «Наукова думка» (252001, м. Київ, 1, вул. Кірова, 4), яка висилає книги іногороднім замовникам післяплатою.